

TEOL INFORMATION

Nr. 61 februar 2020

Afrika som epicentret for klimakrisen: Udvalgte eksempler
STIG JENSEN

Genforeningen i 1920 i kirkehistorisk perspektiv
MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

Dommedag og verdens ødelæggelse – eksegetiske perspektiver
JESPER HØGENHAVEN

Dåben til debat – eller barnet ud med badevandet?
Hold kæft- og evighedsbolsjer i den folkekirkelige liturgidebat
NETE HELENE ENNGAARD

**“Farming God’s way” – klimatsmart och hållbart
jordbruk i Sydafrika?**
HANS OLSSON

Indholdsfortegnelse

Siden sidst af dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen	3
Genforeningen i 1920 i kirkehistorisk perspektiv af professor emeritus, dr.theol. Martin Schwarz Lausten	6
Afrika som epicentret for klimakrisen: Udvalgte eksempler af lektor, ph.d. Stig Jensen	10
Dommedag og verdens ødelæggelse – eksegetiske perspektiver af professor, dr.theol. Jesper Høgenhaven	14
Dåben til debat – eller barnet ud med badevandet? Hold kæft- og evighedsbolsjer i den folkekirkelige liturgidebat af cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard	18
“Farming God’s way” – klimatsmart och hållbart jordbruk i Sydafrika? af Marie Skłodowska-Curie-stipendiat, ph.d. Hans Olsson	22
Kirkehistorie på tværs af tiden: Willemien Otten som teologisk æresdoktor af lektor, ph.d. Florian Wöller	26
Eskatologi og suverænitæt hos Thomas Hobbes af ph.d.-stipendiat, cand.mag. Esben Korsgaard Rasmussen	29
Filologiske studier i det enklitiske mem og studier i filologien af ph.d.-studerende, cand.theol. Peter Brylov Christensen	33
Om det, som åbenbaringen skjuler, og det, som åbenbares i det skjulte. Privat fromhedspraksis i François de Fénelons prinselige ideal, 1682-1715 af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Bastian Felter Vaucanson	37
Studiestart på teologi 2019 – hvad er der på spil, og hvad gør Det Teologiske Fakultet for at fastholde de studerende? af daglig leder af studie- og karrierevejledning, cand.mag. Anja Mee Foldberg	41
Programmer for Teologisk Forening og Kierkegaardsselskabet	44
Publikationer fra Det Teologiske Fakultet	46

TEOL-information udgives af Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, og udkommer to gange årligt, i februar og september. TEOL-information distribueres gratis til udvalgte offentlige og kirkelige institutioner samt til indenlandske universiteter, gymnasier, hovedbiblioteker og pressen. Bladet kan rekvireres ved henvendelse til Pia Christensen på tlf. 35 32 36 08 eller på e-mail: pic@teol.ku.dk.

Meninger, der tilkendes i TEOL-information, gengiver de enkelte forfatteres synspunkter og er ikke nødvendigvis udtryk for redaktionens holdning.

Ansvarshavende redaktør: Dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen.

Redaktion: Lektor, ph.d. Christine Svinth-Værgø Pøder.

Layout og sats: Specialtrykkeriet Arco.

Tryk: Specialtrykkeriet Arco. *Oplag:* 3.000.

Artikler, der offentliggøres i TEOL-information, kan citeres med angivelse af kilde.

Forsidebillede: Kreaturer på græsning i tørtiden, Botswana.

Anders Tvevad/Ritzau Scanpix

Det Teologiske Fakultet
Karen Blixens Plads 16
2300 København S
Tlf.: 35 32 36 08
www.teol.ku.dk

Siden sidst

Af dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen

Det er ikke længere en nyhed. Men det fortjener stadig en kommentar, at finansloven for 2020 på forsknings- og uddannelsesområdet satte punktum for 2010'erne ved på god måde at gøre universiteternes værste anelser om de kommende års økonomiske vilkår til skamme.

De humanistiske og samfundsvidenskabelige uddannelser fik lov at beholde det såkaldte taxameterløft, som vi har modtaget gennem ti år bl.a. for overhovedet at kunne udbyde et forsvarligt antal undervisningstimer. Takstforhøjelsen er nu sikret for tre år. Den er sammen med afskaffelsen af "uddannelsesloftet" og især ophøret af de årlige 2 %-besparelser, som finansloven også indebærer, med til at skabe mere fornuftige rammevilkår og give ro til planlægning.

Fra universiteternes side, men i høj grad også fra aftagerrepræsentanter og andre eksterne aktører har der siden forsommeren været gjort en stor indsats for at forklare politikkerne, hvordan uddannelseskvaliteten ville forringes, hvis vi mistede taxameterløftet. Jeg vil også på dette sted takke studerende, medarbejdere og aftagerrepræsentanter med tilknytning til Det Teologiske Fakultet for indsatsen.

Hvad der i sidste ende gjorde udslaget i forhandlingerne om finansloven, er ikke til at vide. Men de ansvarlige skal ikke have utak for at have standset udhulingen af de fagområder, som samfundets hukommelse og refleksionsevne bl.a. beror på. Udfaldet af finanslovsforhandlingerne på de relevante punkter kan tolkes som det politiske udtryk for den erkendelse, at vi ikke kan undvære viden om historiens bagkataloger eller om de kulturelle og religiøse sammenhænge og de sprog, som samfund og mennesker har indrettet og indretter sig med. Deri ligger en tillidserklæring til fagområder som humaniora, samfundsfag, jura og teologi. Vi skal, også fra Det Teologiske Fakultet, gribe handsken så dygtigt, som vi kan.

Siden sidst har vi på fakultetet udarbejdet forskningsstrategi for årene 2020-2023. Dermed ønsker vi at understøtte forskningsindsatsen for den enkelte videnskabelige medarbejder, for forskningsenhederne og for fakultetet. Strategien er først og fremmest et arbejdsredskab for os selv. Men den skal også fungere som vindue, så man udefra kan få indtryk af, hvordan vi forstår forskningsopgaven.

Forskningen på det teologiske område

ser vi, skriver vi således i strategien, som et bidrag til, at der i videnskab og offentlighed kan finde en oplyst, kritisk og kreativ refleksion sted vedrørende grundlæggende og aktuelle spørgsmål om religion, eksistens og etik. Den teologiske forskning beskæftiger sig, som der videre står, med de bibelske skrifter og deres komplekse fortolknings- og virkningshistorie, og tillige udforskes øvrige tekster, traditioner og institutioner af betydning for udformningen af synet på menneske, samfund og natur i forskellige historiske kontekster såvel som i dag. Konkretiseringen af dette i visioner, emner og mål for forskningen på de teologiske områder kan man læse mere om på hjemmesiden.

Fakultetets andet fagområde er Afrika-studier. Forskningen her handler om det geografiske afgrænsede og globaliserede Afrikas mangfoldige historier, komplekse virkeligheder, udfordringer og muligheder. Denne forskning tænker verden gennem Afrika og bidrager til, at teori-dannelse og viden om afrikanske forhold er til rådighed for debat og meningsdannelse. Også Afrikastudiers forskningsmæssige vision, emner og mål kan man læse om på hjemmesiden.

Strategien tjener først og fremmest faglige mål. Noget af det, den derudover kan være redskab for, er udvikling af forskningen gennem et øget hjemtag af eksterne forskningsmidler. I Danmark er det i dag kun en mindre del af de offentlige forskningsmidler, der gives som basismidler til universiteterne. Forskningen er afhængig af de konkurrenceudsatte midler, som forvaltes bl.a. af de nationale forskningsfonde, og også af de resourcer, der kanaliseres via udenlandske fonde og organisationer, ikke mindst EU.

Desuden spiller ved siden af de offentlige midler bevillinger fra private fonde en stor og stadig stærkere rolle i det danske forskningslandskab. På alle fagområder bruger forskerne en væsentlig del af deres tid at udforme ansøgninger om midler til projekter – som regel i samarbejde med kolleger, ikke sjældent kolleger fra andre fag. Et enkelt eksempel på en nylig projektansøgning med succes giver ph.d. Hans Olsson i artiklen “‘Farming God’s way’ – klimatsmart och hållbart jordbruk i Sydafrika?” i dette hæfte. Finansieret via EU’s Horizon 2020-program for forskning og innovation er Hans Olsson i tre år Marie Skłodowska-Curie-stipendiat ved Center for Afrikastudier.

Siden sidst har fakultetet på forskningssiden haft den glæde at knytte professor, Dr. Willemien Otten, University of Chicago, til sig som fremtidig samarbejdspartner. Professor Otten blev promoveret til teologisk æresdoktor ved universitetets årsfest i november. Lektor Florian Wöllers portræt af Willemien Otten kan læses nedenfor. En glæde er det også, at fakultetet har kunnet genudpege to adjungerede professorer, nemlig dr.theol. Christian Gottlieb, der er ekspert i den ortodokse kirke og teologi, særligt i Rusland, og ph.d. Lisbet Christoffersen, hvis ekspertise ligger inden for kirke- og religionsret.

Kort før jul satte vi punktum for en international evaluering af ph.d.-skolen, der er én af Københavns Universitets seks skoler. De er alle blevet evalueret i årets løb. Det viste sig nyttigt med det eksterne blik på aktiviteterne, også selv om det internationale panel ikke var indforstået med rammerne på området, nemlig at ph.d.-uddannelse efter danske

regler er normeret til (kun) tre år. Forholdene er så omvendt også særlige derved, at danske ph.d.-studerende opbejærer løn i form af ph.d.-stipendium gennem de tre års uddannelse. I positive vendinger konkluderede panelet, at ph.d.-skolen ved Det Teologiske Fakultet “has carved out a high-quality, comfortable space for its PhD programme within the limitations given by the larger framework, with much freedom for the PhD students to grow academically and pursue their respective fields of interest”.

Et internationalt seminar for yngre forskere afholdt af LERU – forkortelse for League of European Research Universities, en af de internationale alliancer, som Københavns Universitet er medlem af – på Cambridge University i september havde deltagelse af en gruppe ph.d.-studerende og vejledere fra fakultetet. Seminaret blev et vidnesbyrd om, at de danske ph.d.-studerende inden for teologi og religionsvidenskab trods de i internationalt perspektiv stramme rammer klarer sig fortrinligt. Tre ph.d.-studerende, én fra hvert af de teologiske områder, giver i artikler nedenfor en smagsprøve på, hvad de arbejder med. To har opnået ph.d.-graden i efterårets løb. Tillykke til ph.d.’erne Ida Balslev Willert, hvis afhandling har titlen *En ny vej til det gamle evangelium. Hans Fuglsang-Damgaard og Oxford-gruppebevægelsen i Danmark 1933-1938*, og Toke Møldrup Wolff, hvis afhandling handler om *The Undercurrents of State-Formation in Rural Somaliland. A Study of Gender and State-Making in the Somali Margins*.

Ved universitetsvalget i november blev der fundet nye medlemmer af ph.d.-udvalget og nye studenterrepræsentanter

til studienævn og Akademisk Råd. Det er universitetsloven, der definerer hovedopgaven og sætter rammerne for de valgte organer. De studerende ved fakultetet bruger deres mandat kløgtigt og engageret. Måske af den grund er de også gode samtalepartnere i alle de mindre sager, der kan løses gennem den løbende, ofte mere uformelle kontakt mellem studenterrepræsentanter og fakultetsledelse.

I det forgangne semester har formelle og uformelle samtaler mellem studerende og dekanat bl.a. handlet om, hvordan Det Teologiske Fakultet bedst kan indfri sin ambition om, at forskning og uddannelse skal understøtte og integreres videst muligt i hinanden. At dette sker, er også de studerende meget optaget af. Vi har også drøftet, hvordan man i undervisningen bedst kan støtte den mangfoldighed, som alle er enige om at skønne på, dette af hensyn såvel til den akademiske frihed som til studie- og arbejdsmiljø. Hvordan fakultetet på uddannelsessiden skal forholde sig til det nye årtis vel tungeste politiske tema, nemlig klima- og bæredygtighed, har ligeledes været på dagsordenen. Endelig har for de teologistuderende spørgsmålet om, hvordan vi herfra bedst kan gøre vores til at sikre tilstrækkeligt med ansøgere til ledige præstestillinger landet over, naturligt fyldt i samtalerne. Ingen af disse emner er trivielle eller simple. De rummer reelle problemer. Det er opmuntrende, at de studerende ikke alene orker diskussionen, men også vil bruge deres indsigt og fantasi til at finde gode løsninger, og at de har mod og vilje til at tage medansvar.

Godt nytår 2020 og godt forårssemester 2020!

Genforeningen i 1920 i kirkehistorisk perspektiv

Af professor emeritus, dr.theol. Martin Schwarz Lausten

Indlemmelsen af det daværende tyske Nordslesvig i kongeriget Danmark var en af nyere tids mest skelsættende begivenheder. Bortset fra de politiske, administrative, sociale, kulturelle og familiemæssige forhold fik dette stor betydning for kirkelivet både i det nye Sønderjylland og i resten af kongeriget. I tiden omkring 1920 spillede kirken og menneskers tilknytning til den stadig en betydelig rolle i denne landsdel. Kirkens ledende mænd var meningsdannere både i den store samfundsdebat og i lokale spørgsmål. Stort set alle borgere brugte de kirkelige handlinger dåb, konfirmation, vielse og begravelse. Kirken var en indflydelsesrig samfundsmagt. Præsterne arbejdede både på dansk og tysk. Dansk-sindede og tysksindede boede tit dør om dør, og det nationale spørgsmål kom gang på gang til debat i familierne, ved møder, i pressen.

Hvordan kunne kirken i denne landsdel, som i næsten 60 år havde været tysk, med ét glide ind i den danske folkekirke? Hvad stillede man op med administrationen, præsterne, hele kirkelivet? Ganske vist var begge evangelisk-lutherske, men der var forskelle både i gudstjenesteform, kirkelige handlinger, forholdet mellem

præst og menighed og mellem præst og overordnede. I det tyske kirkelige miljø var der en anden kultur – for nu at bruge en moderne vending. Særligt påtrængende var spørgsmålet, om landsdelens tysk-uddannede præster uden videre skulle gå over i den danske folkekirke og fortsætte i deres embeder der. Sammenhængende hermed var de sproglige forhold. Man talte dansk, tysk, sønderjysk i flere varianter og nogle steder plattysk. Hen mod slutningen af 1800-tallet havde den tyske øvrighed forstærket “fortyskningen” i kirke og skole. Et spørgsmål for sig var, hvilken betydning de sproglige forhold ville få for kirkelivet. Et andet alvorligt problem angik det meget store tyske mindretal i det nu danske Sønderjylland. Skulle man tage særlige hensyn til det? Og i givet fald hvordan?

Den nordslesvigske kirke før 1920

Inden vi ser på problemerne og de løsninger, man nåede frem til, er det nødvendigt at kaste et blik på de kirkelige forhold i Slesvig i tiden frem til 1920. Det er vigtigt at fremhæve, at kirken i den tyske tid var opbygget efter en synodalordning – et begreb, som lige siden fol-

kekirkens fødsel har haft en ilde klang i mange kredse i Danmark! Efter den prøjsiske sejr i 1864 blev der oprettet et *Landeskonsistorium* for denne nye provins Schleswig-Holstein. Det blev placeret i Kiel, dets præsident var en jurist – altså en ikke-gejstlig. Kirkens overhoved var den prøjsiske konge. Den åndelige leder af kirken i Nordslesvig var en general-superintendent (biskop). Præsterne uddannelse bestod i teologiske studier, som regel ved Kiels universitet, og kursus i praktisk teologi. De mænd, som ønskede et embede i Nordslesvig, skulle desuden gennemføre et kursus ved et pastoral-seminarium i Haderslev, hvor de skulle lære det danske sprog og få et vist indblik i det danske mindretals forhold.

Hvert andet år afholdtes *provstisynoder*. Præsterne havde mødepligt og indfandt sig med to lægmænd fra hvert sogn. Forinden skulle de indsende en beretning om sognets tilstand siden sidste synode. En af præsterne holdt foredrag, og under livlig debat behandlede man emner, tilsendt fra konsistoriet, provstiets økonomi og andre fællessager. På denne baggrund indsendtes en rapport til konsistoriet. Aviserne bragte fyldige referater fra provstisynoderne, og læsere kommenterede emnerne. Oven over disse stod fællessynoden, som samledes hvert tredje år i Rendsborg. I de enkelte sogne blev kirken styret af valgte kirkeforstandere. Fire "kirkeældste", som blev indsat i deres embede ved en gudstjeneste, tog sig af de løbende sager, og tolv kirkerepræsentanter behandlede særlige tilfælde. Sognepræsten var født formand og i øvrigt skoleinspektør.

Biskoppen og de enkelte provster foretog jævnligt *besøgsrunder* i sognene,

som kunne regne med et sådant besøg ca. hvert andet år. Provsten kom dog ikke uanmeldt. En god månedstid i forvejen meddelte han, hvornår han agtede at indfinde sig. Han dikterede, hvordan præst, degn, menighed, skolebørn og lærere skulle forberede sig og indsende et udfyldt, fortrykt skema om sognets tilstand. Under besøget, hvor præsten holdt en prædiken over en tekst, som provsten havde dikteret ham, skulle provsten nærmere undersøge de lokale forhold. Lærerne skulle i forvejen indsende beretning om religionsundervisningen. Således var den nordslesvigske kirke stramt organiseret med et effektivt administrationssystem, et synodesystem, hvor præster og lægfolk havde indflydelse både på kirkestyret, økonomien og det læremæssige indhold.

Indre Mission var den største kirkelige retning, men også Luthersk Missionsforening og grundtvigske frimenigheder med egne kirker og enkelte sekter var til stede i landsdelen. Det kirkelige administrationssprog var tysk, men i de fleste sogne holdtes danske gudstjenester, og præsterne var "tvesprogede" og betjente sogneboerne på dansk eller tysk alt efter deres indstilling. På provstisynoderne blev mange indlæg leveret på dansk. Specielt var, at man ved kirkelige handlinger brugte "personregistrering": Det var de borgerlige myndigheder, som modtog og indførte alle anmeldelser om fødsel, ægteskab og begravelser, mens man i kirkebøgerne blot indskrev de tilsvarende kirkelige handlinger. Alle ægteskaber skulle indgås borgerligt. Bagefter kunne man supplere med en kirkelig velsignelse. Barnedåb holdtes næsten udelukkende som hjemmedåb, og nadveren foregik

som regel, efter at gudstjenesten var afsluttet. I 1889 havde de dansktalende menigheder fået deres "Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig".

Den nordslesvigske kirkes integration i den danske folkekirke

Allerede i 1918 var man i Nordslesvigs Vælgerforening, den eneste danske politiske organisation i den tyske tid, begyndt at arbejde med "den kirkelige integration". Betænkningen herfra blev et væsentligt bidrag til regeringens lovpakke i 1922. Et overordnet princip var, at man ville "fare med lempe", og at man over for det meget store tyske mindretal ville "øve Retfærdighed i kristen Aand". Særligt diskuteret både der og i pressen blev spørgsmålet "Hvad skal vi stille op med de tyskuddannede præster?" Der var indflydelsesrige kredse, bl.a. Kristeligt Dagblad, som krævede, at de alle skulle afskediges. Men det endte med, at man overlod det til menighederne, om de ville beholde deres præster. Det skulle afgøres ved simpel afstemning. Der var 109 embeder. Mange af præsterne rejste frivilligt sydpå, enkelte blev ikke genvalgt. Af de 42, som menighederne skulle stemme om, blev 35 genvalgt. I alt kunne 43 tyskuddannede præster forblive i deres embeder, medens resten af embederne besattes af mænd fra "kongeriget".

Dette resultat kom som et chok for den danske regering og ledende kirkefolk. Forklaringerne er talrige, men det viste, at der bestod et tillidsforhold mellem den tyskuddannede præst og hans menighed, uanset om sognets flertal var danske. Disse præster fik et flot stadfæstelsesbrev, personligt underskrevet og beseglet

af kong Christian d. 10 og af kirkeminister J.C. Christensen. De skulle naturligvis ikke ordineres igen, og de skulle ved en lille højtidelighed indsætte sig selv i deres – hidtidige! – embede, nu som danske folkekirkepræster. Kirkeministeriet afholdt for dem et tre-ugers kursus i København, hvor teologiske professorer og litteratur- og museumsfolk gav dem et indblik i dansk kirkeliv og kultur. I Tønder provsti, hvor 11 ud af 21 blev genvalgt, oprettede den nye danske provst et konvent, hvor disse tidligere tyske præster skulle rystes sammen med deres nye danske kolleger.

Gennem det store kirkelige lovkompleks i 1922 skabtes der ensartede regler for Sønderjylland og resten af landet. I de år foregik der netop en stor debat i landet om stat/kirke-forholdet, da en kirkelig højrefløj ønskede en adskillelse og en synodeordning indført. Erfaringerne fra den slesvigske kirke kunne her spille en rolle, men det afvistes. Dog indførte man som noget nyt provststudvalg. Ellers måtte Sønderjylland nu tilpasse sig folkekirken. Den danske gudstjenesteordning indførtes nu, messeklæder efterhånden også, og skikken med hjemmedåb forsvandt snart helt.

Det tyske mindretals kirkelige betjening

Ved afstemningen i 1920 var der ikke færre end 24,9% i Nordslesvig, som havde stemt for Tyskland. Hvordan ville man behandle dette meget store mindretal? Man havde egentlig tænkt sig, at de rundt omkring skulle have deres egen tyske præst, men da så mange af de tidligere tyske præster blev genvalgt, besluttede man, at disse præster fortsat skulle be-

tjene sogneboerne på dansk eller tysk. En noget uheldig ordning, da det let kunne få folk til at tro, at de så stadig var “tyske præster”. Det tyske mindretal var heller ikke tilfreds, så de benyttede sig af de danske, kirkelige frihedslove og oprettede deres egne frimenigheder. De kunne benytte folkekirkens bygninger, men føjede sig ind under den tyske slesvigholstenske landskirke og dens biskop. Det gav anledning til flere modsætninger, som forstærkedes i 1930’erne, men det er en anden historie.

Bevaring af visse sønderjyske særpræg

Der var dog enkelte områder, hvor Sønderjylland kunne beholde de ældre regler. Det gjaldt fx den ovennævnte personregistrering ved fødsler, som stadig gælder. Den særlige skik, at der blev ringet med kirkeklokken mellem kl. 11 og 12 for at forkynde et dødsfald i sognet, er bevaret i

visse sogne til nu. At nadveren først blev afholdt efter gudstjenestens afslutning, holdt sig også flere steder til langt op i 1950’erne. Den specielle “Klingpung” – en lille pose med en mindre klokke på en lang stang, som løftes ind på de enkelte bænke under gudstjenesten for at indsamle penge – findes stadig i flere kirker. Desuden kunne landsdelen indtil videre bruge sin egen salmebog. Efter ændringer og tillæg til bogen fra 1899 udkom i 1925 *Den sønderjyske Salmebog*, som blev benyttet helt til 1953, da Den danske Salmebog blev autoriseret som fælles for hele landet. Når speakeren annoncerede salmenumrene før radiogudstjenesten i tiden før 1953 tilføjede han “og i den sønderjyske salmebog er det numrene...”.

Generelt kan man konkludere, at det formulerede ideal, at den sønderjyske kirkes integration i folkekirken skulle foregå *lempeligt*, blev efterkommet. Integrationen lykkedes.

Markering af udgivelse af Kierkegaard’s Journals and Notebooks

Tid: Onsdag den 22. april 2020 kl. 15:00-17:00

Sted: Oplyses senere

Arr.: Det Teologiske Fakultet og Søren Kierkegaard Forskningscenter

Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.

Eventuelle ændringer annonceres også her.

Afrika som epicentret for klimakrisen: Udvalgte eksempler

Af lektor, ph.d. Stig Jensen

Forestillingen om en forestående klimakrise har fået fodfæste i den danske debat, hvor menneskeskabte klimarelaterede problemer ikke længere italesættes som fatamorgana. På Christiansborg synes der konsensus om behovet for handlinger nu, motiveret af kombinationen af et folkeligt pres og forhåbninger om, at vi i fremtiden ikke rammes eller som minimum kan afbøde de værste konsekvenser af klimakrisen. Situationen i Afrika er grundlæggende anderledes. Der taler afrikanere ikke om, hvordan de undgår klimakrisen, for mange og stadig flere er nødsaget til at handle på konsekvenserne af klimakrisen. Særligt udsatte er fattige på landet. Når afrikanske landbefolkninger er særlig sårbare for klimarelaterede forandringer i form af uforudsigelige vejrfænomener, skyldes det primært to forhold. For det første, at deres livsgrundlag er baseret på udnyttelse af det lokale naturgrundlag. For det andet, at de i forvejen er sårbare for forandringer, og at disse kan være livstruende.

Målet med artiklen er at bidrage med indblik i konsekvenser af klimakrisen i Afrika med konkrete udvalgte eksempler hentet fra min egen forskning i Sahelregionen, Ghana og det sydlige Afrika. Mit

perspektiv er, at klimakrisen i Afrika skal ses i sammenhæng med andre kriser, der udfordrer afrikanere og de afrikanske samfund. Ambitionen er at præsentere implikationer af klimakrisen samtidig med at vise, hvorledes disse spiller sammen med andre kriser, og at belyse effekterne med særligt fokus på de samfundsmæssige konsekvenser. Endelig er det et mål at dokumentere, at imødekommelse af klimakrisens konsekvenser forudsætter indgående menneske- og samfundsforståelse, hvorved human- og samfundsvidenskaberne er helt centrale.

Klimaet, vejret og afgrænsninger

Det er ikke mit mål her at gå ind i debatter, ligesom jeg afstår fra at reflektere over skyldsspørgsmål relateret til klimakrisen, selvom afrikanske stemmer med stadig større volumen, især blandt de intellektuelle eliter, artikulerer offerrollen i klimakrisen. Det sker med italesættelse af uretfærdigheder koblet til klimakrisen, der rammer uskyldige afrikanere, og som er forårsaget af industrialiserede lande i det globale nord, (over)forbrug af fossilt brændsel og følgende udledning af klimagasser.

Mit fokus er på vejrelaterede pro-

blemstillinger og særligt konsekvenserne af uregelmæssigheder i nedbørsmængder, som bl.a. udmønter sig i tørker og knaphed på vand. Jeg ser her bort fra klimakriser med massive regnmængder og usædvanlige storme, der ligeledes har omfattende konsekvenser i Afrika.

Tørken i Sahel skaber konflikter på mange niveauer

Sahelregionen, som er transitionszonen på tværs af Afrika syd for Sahara, er et udpræget tørt område, hvor menneskene, der traditionelt bebor regionen, praktiserer en pastoralistisk livsform, dvs. at der er tale om nomadiske folk med husdyr som central komponent, i tilpasning til de ekstreme livsbetingelser. Mine feltstudier fra Senegal viser, at pastoralisterne på det seneste er blevet hårdt ramt af klimakrisen. De gentagne og usædvanlig lange tørkeperioder vanskeliggør livsbetingelserne for pastoralister og deres husdyr.

Udfordringerne for Sahels pastoralister skyldes ikke udelukkende klimakrisen, den demografiske krise spiller også ind, for gennem de seneste årtier er der sket en betragtelig befolkningstilvækst, og der er kommet flere husdyr. Udviklingen forøger udnyttelsespresset og den deraf følgende nedslidning af naturgrundlaget, og den kumulerede effekt medfører forringede livsbetingelser for mennesker og deres husdyr. De umiddelbare konsekvenser er periodevis sult og voksende fattigdom med en række afledte konsekvenser som migrations- og demografiske kriser.

Selvom migration er et centralt element i pastoralisternes overlevelsesstrategi, så har de senere års klimakrise betydet nye migrationsmønstre. For det første i form

af forøget mobilitet, fordi der søges efter græsningsområder stadig længere væk. For det andet er der mere kamp om græsningsarealerne. Konflikterne står såvel mellem pastoralistgrupperne indbyrdes som med landbrugere. Da de mange og lange tørkeperioder gør pastoralisterne desperate for at få adgang græsningsområder, er de lokale konflikter blevet stadig mere voldsomme.

De vanskelige livsbetingelser for pastoralisterne medfører også en anden type af migration, da stadig flere især unge, særligt mænd, fravælger livet som pastoralister og migrerer til byerne i jagen på et bedre liv. Den voksende fattigdom i kombination med de unge mænds afvandring udfordrer fundamentet og sammenhængskraften. Det bliver stadig vanskeligere at etablere familie, da giftemål forudsætter et økonomisk råderum, som stadig færre har.

Erfaringsbaseret viden er udfordret

De fastboende landbrugere er, som nævnt ovenfor, i nogle tilfælde presset af pastoralister. Tørken rammer også landbrugsproduktionen. I Burkina Faso, et land i Sahelregionen, betyder de uforudsigelige nedbørsmængder, at høsten stadig oftere slår fejl og medfører sult. De tilbagevendende hungersituationer får også socioøkonomiske implikationer og skaber grundlag for forandringer lokalt i de traditionelle samfundsstrukturer.

Traditionelt har de ældre mænd med deres erfaringsbaserede viden spillet en vital rolle i beslutningerne lokalt, herunder angående dyrkningen af jorden. Når høsten igen og igen slår fejl, får lokal-samfundene akut behov for nødhjælp.

Assistancen kommer ofte fra unge familiemedlemmer, primært mænd, som har forladt lokalsamfundet og landbruget for lønarbejde. De unges rolle bliver umiddelbart at være nødhjælpere, og derigennem opnår de en ny og hidtil uset status i lokalsamfundene. De ældres magtmonopol udfordres, da deres erfaringsbaserede viden ikke længere leverer de forventede resultater. Derved undermineres de ældre mænds legitimitet og lederskab af lokale institutioner. De unge overtager de ældre roller og de deraf følgende funktioner i de lokale samfundsstrukturer.

Ghana: Unge går efter guld, men det koster

I Vestafrika oplever de tørre landområder tilsvarende problemer som i Sahel. Til gengæld er de vestafrikanske kystområder kendetegnet ved større og mere stabile nedbørsmængder og derfor bedre forudsætninger for landbrugsproduktion.

Accra, Ghanas hovedstad, er som mange andre storbyer i regionen ramt af migrantkrisen. Stadig flere, især unge, søger væk fra landområderne med kurs mod byerne i håbet om det gode liv. Forestillingen om et bedre liv er forankret i drømmen om et velbetalt lønarbejde og deraf følgende muligheder. Klimakrisen rammer Accras erhvervsliv og arbejdsmarkedet som helhed meget hårdt. Den primære årsag er ustabile energiforsyninger. Vandkraftværkerne har stadig vanskeligere ved at producere tilstrækkeligt med elektricitet pga. faldende vandmængder og øget efterspørgsel, og derfor er Accra ramt af uforudsigelige elforsyninger med "power blackout". Ustabiliteten i elektricitetsforsyningerne er et problem for virksomhederne og de

arbejdshungrende unge, og det bidrager til arbejdsløsheds-krisen.

Nogle og stadig flere af Accras entreprenante unges vej ud af arbejdsløsheds-krisen er at søge mod landområder med forhåbningen om at finde guld. Det til trods for, at guldgravning er forbudt, fordi det afføder massive miljøproblemer, såsom kvikvandsforurening, erosion, forringet vandkvalitet, ødelæggelse af biodiversitetsrige områder mm.

I det sydlige Afrika udfordres klimaresistente landbrug af næsehorns-krisen

Store dele af det sydlige Afrika kan, som Sahel, betegnes som overvejende tørt. Alligevel er livsbetingelser for folk i det sydlige Afrika anderledes eller måske mere præcist præget af større spændvidde. For den økonomiske elite i regionens landbrugssektor har der siden 1980'erne været voksende investeringer i omlægning til mere klimaresistent landbrugsproduktion.

Blandt klimatilpasningsinitiativerne i den animalske landbrugsproduktion er transformation fra husdyrbaseret produktion med eksempelvis køer til vilde dyr, eksempelvis strudse, gazeller mm. Game ranching har i årevis været en voksende og særdeles lukrativ forrentning. For det første fordi vilde dyr er meget bedre tilpasset til at modstå tørkeperioder end husdyr. For det andet er der forskellige udnyttelses- og dermed udviklingsmuligheder, fordi produktion af vilde dyr har mangfoldige afsætningsmuligheder, det kan være med salg af levende dyr, salg af kød, men den største vækst har været inden for de rekreative udnyttelsesmuligheder som jagt og andre former for turisme.

Selvom den klimaresiliente produktionsform har vundet frem og skaber arbejdspladser og forøget produktion og indtægter, er game ranching ramt af næsehornskrisen. Den østasiatiske efterspørgsel på næsehornshorn har medført intensivering af det ulovlige krybskytteri af næsehorn. Game rancherne har måtte investere store summer i såvel afhorning af næsehorn som krybskyttebekæmpelse med massive konsekvenser, hvilket har fået flere til at overveje fremtiden.

Cape Town tørlagt af klimakrisen

Flere sydafrikanske byer har i de seneste år været præget af vandmangel. Cape Towns vandkrise blev en verdensnyhed i 2018 med myndigheders varsling om Day Zero, altså udsigten til, at drikkevandet til byen ville slippe op, som betød indførelse af drastiske vandkvoter. Day Zero blev ikke en realitet i denne omgang, men trusler om og udsigt til en tørlagt by påvirker beboere, landbrug og industrivirksomheder i Cape Town.

Selvom Cape Towns vandkrise er overstået i denne omgang, frygter de fleste for fremtiden. Tre kritiske forhold fremhæves her: Cape Town ligger i et relativt nedbørsfattigt område med stærkt varierende nedbørsmængder. Dertil kommer en demografikrise pga. den massive befolkningsvækst i byen og dermed også et øget vandforbrug. Det tredje aspekt kan betegnes som en vandforvaltningskrise. Det er underligt set i lyset af, at de lokale myndigheder har ry for effektiv vandforvaltning, men gennem de seneste år har de lokale og nationale myndigheder været i konflikt om byens vandforvaltning, herunder om, hvilke initiativer der skal igangsættes, og hvem der skal

betale for dem. Konflikterne skyldes ikke mindst partipolitiske magtkampe, da de lokale myndigheder i Cape Town har en anden politisk farve end centralregeringen.

Perspektiver

Ovenstående eksempler viser, at klimakrisen allerede er slået igennem på det afrikanske kontinent med alvorlige lokale menneskelige og samfundsmæssige konsekvenser. Klimakrisen rammer forskelligt på kontinentet og er ikke den eneste krise, som udfordrer afrikanere. Dertil kommer, at lokale klimakriser har virkninger uden for lokalområdet. Endelig kan klimakriser få længerevarende, transformerende samfundsmæssige implikationer.

Derudover dokumenterer eksemplerne på klimakriserne i Afrika akut behov for målrettede klimatilpasningsinitiativer. Afsættet for fremadrettede, fremtidssikre og effektive klimatilpasningsinitiativer fordrer ikke kun kendskab til de biofysiske forhold, men i stadig højere grad forståelse af mennesker og samfundstransitioner, hvor humaniora og samfundsvidenskaber er stadig vigtigere. Konkret vil der være behov for ekstern støtte, fordi de ramte lokale samfund sjældent besidder de nødvendige resurser og andre forudsætninger for at løfte opgaven alene. Effektive løsninger forudsætter mere end eksternt drevne tekniske og administrative initiativer. Det er indlysende nødvendigt, at initiativer for klimaramte afrikanere bygger på helhedsorienterede indsatser tilpasset lokale forhold med lokalt ejerskab. Endeligt bør indsatserne ikke udelukkende fokusere på klimakrisen, men også på de samspilende kriser.

Dommedag og verdens ødelæggelse – eksegetiske perspektiver

Af professor, dr.theol. Jesper Høgenhaven

Som led i fakultetets forskningsstrategi vil Afdeling for Bibelsk Eksegese i 2020 have apokalyptik og dommedagsforestillinger som tema. Afdelingens forskningsområder omfatter foruden GT- og NT-studier også Qumran-skrifterne og forskning i Koranen som satsningsområder; og alle fire forskningsfelter er relevante for temaet dommedag. Studier i apokalyptik – et område med oplagt nutidig relevans – rummer herudover masser af muligheder for tværfagligt samarbejde med forskere inden for og uden for det teologiske og religionsvidenskabelige felt.

Geert Hallböck har leveret en hel stribe væsentlige bidrag til forståelsen af apokalyptikkens væsen og tænke måde, som det senest blev fornemt dokumenteret gennem den artikelsamling, der udkom efter hans død (*Johannes' Åbenbaring og apokalyptik. Teksten, tiden og lidenskab*, Eksistensen 2018). Apokalyptikkens centrale betydning for jødedom, kristendom og islam er indiskutabel: Man kan tænke på Ernst Käsemanns udsagn om apokalyptikken som al kristen teologisk moder. Man har diskuteret indgående, om "apokalyptik" udgør en særlig litterær genre, og hvordan genren i givet fald lader sig afgrænse i forhold til anden

religiøs litteratur; og man har overvejet, hvad der var den antikke jødiske apokalyptiks vigtigste inspirationskilder. Et andet beslægtet spørgsmål er den historiske baggrund for de apokalyptiske dommedagsvisioner: Hvilke kredse stod bag, og er der i virkeligheden tale om en form for revolutionær litteratur, der i let maskeret form angriber de herskende imperier – det persiske rige, de hellenistiske storrigter og siden det romerske imperium – og deres magtudøvelse? Eller er der snarere tale om en mere indadvendt afventende attitude, hvor de undertrykte sætter deres lid til en endegyldig guddommelig indgriben?

Den ustabile verden

To af de mest kraftfulde billeder af verdens undergang findes i Urhistorien i Genesis. Det ene er fortællingen om den altomfattende oversvømmelse, der er beskrevet som en tilbagerulning af skabelsen (1 Mos 6-9). Det andet er historien om Guds straf over Sodoma og Gomorra (1 Mos 18-19). Her er det ganske vist to specifikke byer (hvis konkrete beliggenhed allerede har været noget vag for de antikke forfattere), der bliver straffet med tilintetgørelse. Men den del af beret-

ningen, som udspiller sig i kølvandet på ødelæggelsen, er post-apokalyptisk: Lot og hans døtre beskrives som de eneste overlevende oven på en universel katastrofe; og de to kvinder må gribe til incest med deres far som den eneste måde, de kan videreføre slægten på. Myter om en omfattende ødelæggelse engang i fortiden findes i mange forskellige kulturer og traditioner og peger på verdens ustabilitet og den foruroligende mulighed af et nyt sammenbrud af den kendte orden.

Jahves dag

Flere gammeltestamentlige profetekster tematiserer Jahves dom som en omfattende ødelæggelse af den bestående orden. Nogle tekster taler om "Jahves dag", der stik imod gængse forventninger vil bringe ulykke over hans eget ulydige folk:

"Ve dem, der længes efter Herrens dag! Hvad vil I dog med Herrens dag? Den er mørke, ikke lys" (Am 5,18).

Dagen, hvor Jahve dømmer menneskene og verden, udmales i dramatiske undergangsbilleder i Esajas' Bog:

"For Hærskarers herre har en dag mod alt stolt og hovmodigt, mod alt knejsende, så det ydmyges, mod alle Libanons cedre, de høje og knejsende, mod alle Bashans ege, mod alle de høje bjerge, mod alle knejsende højder, mod alle høje tårne, mod alle stejle mure, mod alle Tarshishskibe, mod alle prægtige fartøjer. Menneskets stolthed skal bøjes, mænds hovmod skal ydmyges; Herren alene er ophøjet på den dag" (Es 2,12-17).

Man har diskuteret, om denne type dommedagsbilleder beskriver en universel, eskatologisk dom over hele den kendte verden, eller en specifik dom over Jahves folk, som trods alt har en mere lo-

kalt og temporalt begrænset rækkevidde. I virkeligheden er det nok ikke nogen særlig relevant skelnen i forhold til sigtet med disse tekster, som under alle omstændigheder er at pege på et kollaps af den kendte verdensorden og afsløre dens grundlæggende ustabilitet.

Apokalyptikkens fødsel

Den apokalyptiske litteratur, som havde en blomstringstid i jødedommen og den tidlige kristendom århundrederne før og lige efter vore tidsregnings begyndelse, er rig på dommedagsforestillinger. I Daniels Bog finder vi tanken om Guds dom som en rettergangsscene (Dan 7) og ideen om et på forhånd fastlagt forløb frem mod afslutningen, hvor katastrofer og trængsler bliver stadigt værre (Da 10-12). De tidligste eksempler på apokalyptiske dommedagsforestillinger finder vi – ved siden af visse dele af Det Gamle Testamente – i de jødiske tekster fra Qumran. Særligt den del af Qumranhåndskrifterne, der er skrevet på aramæisk, er interessant i denne sammenhæng: Meget tyder på, at netop denne litteratur er endnu ældre end de apokalyptiske dele af GT. Her møder vi nogle af de tidligste visionsberetninger, hvor figurer fra de bibelske fortællinger bliver trukket frem og skildret som modtagere af guddommelige åbenbaringer, der afdækker fremtiden og Guds planer for alt, hvad der finder sted gennem tiderne. I disse tekster kan vi med andre ord observere den apokalyptiske genres opståen og tidligste fase.

Dommedagsbilleder i Qumran-skrifterne

I de senere Qumran-skrifter bliver dommedagsbilleder af denne type ofte skre-

vet ud og forsynet med flere malende enkeltheder, som vi ser det i Krigsrullens panorama over de sidste tider:

“Og på den dag, hvor kittærne falder, bliver der kamp og massakre for Israels Gud. For det er den dag, han har fastsat fra ældgammel tid til udryddelseskrig mod mørkets børn. På den dag skal de stille op til en stor massakre – Guders forsamling og menneskers skare, lysets børn og mørkets lod skal føre krig mod hinanden for at vise Guds kraft til lyden af vældig larm og guders og menneskers kampråb på ulykkens dag. Det bliver en trængselstid ... for det folk, Gud udfrier. Blandt alle deres trængsler skal der ikke være nogen så smertefuld som den, til den får ende, så der bliver evig udfrielse” (1QM I, 9-12).

Her – som i Daniels Bog – er det billedet af en altomfattende krig ved tidernes ende, der dominerer. I en af Takkesalmerne fra Qumran bliver forestillingen om en ødelæggende oversvømmelse kombineret med et andet motiv, den tilintetgørende brand:

“Ungangens floder går over alle høje bredder,
og fortærer i alle dens kanaler
og tilintetgør alle friske og visne træer
ved deres vandløb;
den hærger med flammende luer, indtil
det er ude med alle, der drikker af dem.
Den fortærer fundamentet af ler og den tørre jord,
bjergenes grundvolde sættes i brand,
og flinteklippens rødder bliver til strømme af tjære.
Den fortærer ned til det store urdyb,
ungangens floder bryder igennem til underverdenen,

og urdybets planlæggere brøler med en larm af bølger, der rører op i mudderet” (1QH^a III, 29-32).

I de apokalyptiske visioner udbygges og understreges forestillingen om den ustabile verden. Samtidig fremhæver disse tekster konstant den påstand, at der bag det katastrofale forløb mod verdens ødelæggelse er en skjult, men ufravigelig guddommelig plan, som det kun er muligt at få indsigt i gennem særlige åbenbaringer.

Dommedag i Det Nye Testamente

Dommedagsforestillinger spiller en central rolle i den tidligste kristne litteratur. Andet Peters Brev indeholder en fortættet beskrivelse:

“For først og fremmest skal I vide, at der i de sidste dage vil komme spottere, som følger deres egne lyster, og som hånligt siger: “Hvad bliver der af løftet om hans komme? Siden vore fædre døde, er alting jo blevet ved at være, som det var fra skabelsens begyndelse.” Men de, der påstår dette, overser, at fra gammel tid var der himle til og en jord, som på Guds ord var opstået af vand og gennem vand, og derfor gik den daværende verden da også til grunde ved at blive oversvømmet af vand. Men de nuværende himle og den nuværende jord er i kraft af det samme ord blevet opretholdt og gemt til ildens på dommens dag, når de ugudelige mennesker skal gå fortabt

Men Herrens dag vil komme som en tyv, og da vil himlene forgå med et brag, og elementerne vil brænde op, og jorden og alt det menneskeskabte på den vil vise sig som det, det er” (2 Pet 3,4-10).

Teksten bruger her den kendte fortæl-

ling fra Det Gamle Testamente til at fastslå, at alting faktisk ikke har været, som det var siden skabelsen. Verden er ikke stabil og uforanderlig. Verdens undergang er indtruffet en gang tidligere; og det vil ske igen – ifølge Guds beslutning.

Dommedag i Koranen

Meget tyder på, at tanken om dommedag har været central i islams første tid. Koranen har adskillige henvisninger til den dom over hele verden, der vil finde sted på et guddommeligt fastsat tidspunkt i fremtiden:

“Da vandet gik over sine bredder, bar Vi jer i skibet for at gøre dette til en påmindelse for jer, og for at et agtsomt øre kunne høre det. Når der blæses én gang i Hornet, og når jorden og bjergene løftes op og på én gang bliver knust til støv, på den dag sker Det Uafvendelige. Himlen vil revne, skrøbelig på den dag, og englene står ved dens sider. Otte bærer på den dag din Herres trone over sig. På den dag bliver I ført frem; intet skjult ved jer er skjult.” (K 69, 11-18).

Teksten – der også refererer tilbage til den gammeltestamentlige oversvømmelseskatastrofe – fortsætter med at beskrive den, der “får sit skrift i sin højre”, og som vil blive belønnet med livet i en ophøjet have, hvorimod den, “der får sit skrift i

sin venstre”, kommer til at brænde i helvedes ild. Også her forløber alt efter den guddommelige plan.

Perspektiver på dommedag

To ting er i hvert fald kendetegnende for dommedagsbillederne i den apokalyptiske litteratur og forestillingsverden fra antikken og frem til i dag: Det ene er den voldsomme, dramatiske billeddannelse, der på en gang rummer helt realistiske og drastisk udpenslede træk, når uhyrer, vold og menneskelig lidelse beskrives, og træk, der tydeligt trodser enhver realisme. Det andet fællespræg ved apokalyptikkens visioner er deres udstrakte brug af litterære lån fra ældre tradition: Når Guds dom og verdens ødelæggelse beskrives her, trækker disse tekster på et helt repertoire af kendte tekster og forestillinger. Men selv om de enkelte elementer, der indgår i dommedagsbillederne, er genkendelige og fortrolige for læseren, bliver de kombineret og omtolket på nye og foruroligende måder, der er med til at understrege det uforudsigelige. Verdens ustabile tilstand og visheden om den guddommelige plans urokkelighed kunne se ud til konstant at holde hinanden i en skrøbelig, men også livsnødvendig balance.

Dåben til debat – eller barnet ud med badevandet?

Hold kæft- og evighedsbolsjer i den folkekirkelige liturgidebat

Af cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard

“Hvori du gør os til dine børn...”

Inden for de senere år er dåben og dåbsritualet blevet debatteret i Kristeligt dagblad og på Facebook. Nogle har efterspurgt en omfattende sproglig revision af ritualet for at gøre dåben forståelig i en nutidig kontekst (fx KD 02.01.19), mens andre har problematiseret dåbens teologi, særligt dåbens sammenhæng med arvesyndslæren og dåben som frelsesnødvendig. Luthers og bekendelsesskrifternes syn på synd, fortabelse, frelse og nåde er ifølge kritikerne blevet uforståeligt og uvedkommende i samtiden og indebærer desuden et kynisk syn på frelsen og et betænkeligt gudsbillede: “ingen bliver Guds barn uden et blodoffer” (KD 29.01.19; 12.01.19). Dåbens teologi må tænkes “forfra og fra bunden” (KD 09.01.19).

Senest har også to nye ritualforslag set dagens lys. Det ene er udviklet af fire præster i Frederiksberg Provsti, det andet stammer fra præsterne R. Dreyer og K. Garne. Sidstnævnte ønsker at understrege dåbens luthersk-grundtvigske baggrund, og Luthers gamle syndflodsbøn optræder her i en ny-formuleret udgave side om side med bede-banke-bønnen; dåben forstås overvejende kristologisk/sote-

riologisk (KD 25.07.19). Frederiksbergforslaget er præget af den forståelse, at alle allerede fra skabelsen er Guds børn. Forslaget fremhæver gennem udspil til dåbstaler og nye bønner, formuleret i et nutidigt – konkret og livsnært – sprog, dåbens skabelsteologiske dimensioner (*Drop-in Dåb* 2019, s. 97-108). Sakramentsteologisk fremstår dåben som en velsignelses- og sendeshandling, der bekræfter noget allerede givet.

Rapporten *Dåb og nadver. Om sakramenterne i Den danske Folkekirke*

I maj 2019 udkom rapporten *Dåb og nadver. Om sakramenterne i Den danske Folkekirke*. Rapporten var – ikke mindst i lyset af den aktuelle dåbsdebat – imødeset med en vis spænding. Den er resultat af et to-årigt arbejde i den faggruppe vedr. dåb og nadver, der blev nedsat af de danske biskopper i 2016. Faggruppen fik som opdrag at gennemtænke og drøfte dåben og nadveren inden for rammen af folkekirkens evangelisk-lutherske bekendelsesgrundlag, nye teologiske og liturgiske forskningsindsigter og den folkelige og folkekirkelige virkelighed. Inden for de tre poler har udvalget søgt at indkred-

se, hvad man også i dag må anse for det fælles og forpligtende for dåb og nadver – eller med kommissoriets ord: sakramenternes “kerne evangelisk luthersk set” – i lyset af den lutherske reformation og de synspunkter, reformatorerne lægger afstand til. Rapporten er et af i alt tre oplæg til debat (om sakramenterne, gudstjenesten og autorisation/frihed), der nu skal danne afsæt for en bred offentlig drøftelse af folkekirkenes liturgi.

Da rapporten udkom, var skuffelsen til at spore sine steder. Mindst flatterende var formentlig betegnelsen “et luthersk hold-kæft-bolsje”, der blev brugt i dagene efter materialets offentliggørelse (KD 11.06.19; KD 21.06.19). Det skal understreges, at faggruppen ikke er kommet med forslag til nye ritualer eller en ny dåbsteologi. Rapporten er derimod en samlet, komprimeret fremstilling af den aktuelle forskning (systematisk, eksegetisk, empirisk, ritualteoretisk m.m.), der er af relevans for diskussionen af sakramenternes teologi og liturgi i dag inkl. implikationerne for gudsbegreb, menneskesyn og soteriologi.

Rapporten skal ses som en kritisk og produktiv oversættelse af den lutherske tradition, der bl.a. viser sig i den måde, hvorpå man i en ny terminologi taler om – og dermed bidrager til at indholdsbestemme og nuancere – traditionelle teologiske temaer (fx ’nådemiddel’, ’arvesynd’, ’frelse’ og ’tro’). Faggruppen giver således et bud på, hvordan det også i 2019 er muligt at tale meningsfuldt om sakramente, frelsesnødvendighed, Guds barn m.m. Som sådan er rapporten et bidrag til det oversættelsesarbejde, der er nerven i den systematiske teologi.

Bekendelsesgrundlaget over for tendenser i samtiden – erfaringer fra Norge

Den systematiske teologi bevæger sig i spændingsfeltet mellem tradition og fornyelse, fordi den som fagdisciplin arbejder med at nutidiggøre og aktualisere de forskelle, som med afsæt i kirkens bekendelsesskrifter er blevet identitetsbærende i evangelisk-luthersk tradition. Bekendelsesskrifterne er som andre tekster båret af deres tid og kontekst og peger som sådan bagud, men de må samtidig – som et system af identitetsbærende forskelle, der er forpligtende på tværs af tid og kontekst – fremadrettet udlægges og fortolkes i stadig nye sammenhænge, så de ikke stivner i bekendelsesfundamentalisme eller dogmatisme.

Hvorvidt anvendelsen af den specifikke formulering “Guds barn” er afgørende for dåbsritualet, må de kommende drøftelser i folkekirken afsløre. Hvad der derimod er afgørende teologisk og liturgisk, er den forskel mellem Gud og menneske, der reformatorisk set bærer forståelsen af frelsen i dåben: Nødvendigheden af, at nogen griber ind i menneskets liv og skaber et nyt og andet fortegn for det menneskelige, at nogen udefra udvirker den begivenhed, der teologisk kaldes frelse eller nåde – og som liturgisk finder sted i spillet mellem gudstjenestens sproglige og handlemæssige, performative niveauer.

I den sammenhæng tiltrækker Merete Thomassens analyser af nyere gudstjenestesprog i Norge sig opmærksomhed. Thomassen har i lyset af Heelas og Woodheads modernitetsteoretiske tilgange til samtidsreligion undersøgt flere af de

bønner, der er resultatet af den omfattende liturgireform i Norge. Liturgireformen er bl.a. begrundet i ønsket om en teologi 'nedefra', der åbner for menneskelig erfaring, sansning og levet liv. I det analyserede materiale ser Thomassen dog en ophobning af adjektiver og menneskelige følelser koncentreret i en afstand-/nærhedsretorik, som ifølge hende vidner om en spirende ny forståelse af frelse: Frelse opfattes ikke som selvets frelse *fra* synd, dom m.m., men som en frelse *til* at leve som kompetente og ansvarlige etiske subjekter. Gud ses med andre ord som forløser af den enkeltes potentiale. Thomassen finder i denne 'frelseslære' træk, der minder om "subjective wellbeing culture" eller *feel-good*-teologi – og som på én og samme tid indikerer en bevægelse fra transcendens til immanens og befinder sig i foruroligende nærhed til nykapitalistisk arbejdsetik (Thomassen 2019, 2017 og 2008).

Thomassens analyser er tankevækkende, fordi de afslører, at ligesom kulturen stadig formes af liturgien, former kulturen og samtiden også liturgien. Der er derfor så meget desto mere grund til i lyset af nye indsigter og ny viden – eller det fortsatte arbejde med kirkens bekendelsesgrundlag – at sætte spørgsmålstejn ved og kritisk analysere de tankeformer og selvfølgeligheder, som præger kulturen og samtiden. Den teoretiske eller teologiske analyse kan medvirke til at sikre, at de bærende distinktioner mellem Gud og menneske, transcendens og immanens, ikke udviskes, men vedvarende fungerer som et teologisk korrektiv også til kultur og samtid.

Lutherske begivenhedsfigurer og evighedsbolsjer

Luther selv anså sakramenterne for at være begivenheder på linje med inkarnationen: I dåb og nadver er Gud lige så realt nærværende, som han var i Kristus; her bliver inkarnationens og korsets begivenhed nutid og virkelighed for den enkelte. Luther kan endda i en prædiken fra 1545 gå så vidt som til at hævde, at (Kristi) blod og (dåbens) vand '*mit einander fliessen*': "Wo das blut ist, da ist das wasser auch, und wo das wasser ist, da ist das blut auch unnd richtet auß, was es soll. Nemlich, das er von suenden abwaschen und gantz rein mache" (WA 52, 819, 8-11). Dåben er luthersk og reformatorisk set en omkalfatrende begivenhed mellem Gud og menneske; her løfter den treenige Gud, der i Kristus har taget menneskets endelighed, synd og død på sig, mennesket ind i et fællesskab med Gud selv.

Når Luther i et opgør med sin samtids tankeformer opfinder de sakramentale figurer kød-brød, blod-vin, Guds-vand – og blod-vand? – skyldes det hans forsøg på teologisk at indfange sakramentet som en virkelig begivenhed mellem Gud og menneske. Ligesom gud-menneske skal de sakramentale nyskabelser udsige en uventet og sammensat, forskellig identitet mellem transcendent/immanent, guddommeligt/menneskeligt, Skaber/skabning og evighed/tid, som i luthersk teologi informerer og konstituerer begivenheden teologisk og liturgisk ("Nærvær som liturgisk begivenhed, materialitet og re-figuration", Enggaard 2019). Det er derfor et vitalt luthersk anliggende også i dag at give form til en liturgi for

dåb og nadver, der åbner mulighed for, at nye begivenheder mellem Gud og menneske kan finde sted.

Ulla Morre Bidstrup brugte engang i et foredrag om dåb begrebet 'evighedsbol-sjer' om tunge teologiske størrelser som synd, nåde, frelse, fortabelse m.m. (se også *Dåben klæder dig* 2018). Med betegnelsen sigtede hun til, at man her har at gøre med størrelser, hvis semantiske felter ikke lader sig fiksure og oversætte ud-tømmende. I det teologiske arbejde med dåb er det problemkompleks, der ligger under debatten om "Guds barn" dåbens forankring i de tre trosartikler (skabelse, forsoning, genløsning) sammenholdt med syndens fakticitet og forståelsen af

dåben som en skelsættende begivenhed, af afgørende betydning. Uden sans for begivenhedens mulighed, som identitet-i-forskel, er det tvivlsomt, om det teologiske oversættelsesarbejde kan bevare den smag af evighed, der klæber til inkarnationens og begivenhedens fortsatte mulighed mellem den treenige Gud og mennesket – og dermed blive mere og andet end en selvkredsende forlængelse af menneskets egne følelser, tankemåder og umiddelbare erfaring.

Nete Enggaard var 2017-2019 ansat som faglig sekretær for fagguppen vedr. dåb og nadver.

Gæsteforelæsning ved Prof. Dr. Hartmut Rosa

Tid: Torsdag den 11. juni 2020

Sted: Oplyses senere

Arr.: Det Teologiske Fakultet/ Afdeling for Systematisk Teologi

*Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.
Eventuelle ændringer annonceres også her.*

“Farming God’s way” – klimatsmart och hållbart jordbruk i Sydafrika?

Af Marie Skłodowska-Curie-stipendiat, ph.d. Hans Olsson

Bakom en välbesökt restaurang i utkanten av Port Elizabeth, där sydafrikanska familjer flockas under helger för att spisa ett mål ekologisk producerad mat eller köpa lokalproducerade råvaror, tonar ett frodigt grönsaksland upp. Ytan på ett par hundra kvadratmeter sträcker sig nerför slutningen mot indiska oceanens horisont några kilometer bort. Marken prunkar av raka rader av frodiga grönsaker; rödbetor, mangold, salladslök och koriander samsas med brytbönor, squash och majs. Det här är dock ingen odling i konventionell bemärkelse; ingen öppen jord kan ses, och plantorna är inbäddade i ett täcke av organiskt material, gräsklipp, blad och ensilage. Grönsakerna är kultiverade på Guds vis, en metod för hållbart jordbruk förespråkad av ett nätverk av karismatiska kristna som går under namnet “*Farming Gods Way*” (“att odla på Guds vis”). Nätverket har fått lov att använda jordlotten som en demonstrationsplats, där förmedling, undervisning och träningsaktiviteter i metoden tar plats. I utbyte används grönsakerna i restaurangens ekologiska kök. Det är en demonstration av ett sätt att odla som också visar upp en del av Sydafrikas kristna horisont och riktning.

Denna text presenterar företeelsen och utbredningen av “att odla på Guds vis” i södra Afrika. Jag gör detta i relation till *FarGo: Farming God’s Way – cultivation and religious practice in contemporary South Africa*, ett nytt forskningsprojekt vid *Center for Afrikastudier* (Københavns Universitet), finansierat av Europeiska Unionen under *Horizon 2020*. Projektet utforskar interaktionen mellan religion och odling i Sydafrika genom principerna kopplade “att odla på Guds vis”. Avsikten är att analysera hur religion förhandlas, formas och praktiseras i relationen till land, natur och miljö.

“Att odla på Guds vis” startade i Zimbabwe på 1980-talet och finns idag spridd över stora delar av den afrikanska kontinenten men också i USA, Bangladesh, Kambodja och Mexiko. Modellen är, dess evangelikala och karismatiska rötter till trots, numera representerad inom en rad olika kristna traditioner. Inspirerad av metoden, och hur religiösa institutioner kan bidra till att motivera ökad förståelse för miljö och hållbarhetsfrågor, finns även vad som går under namnet *Islamic Farming*.

“Att odla på Guds vis” består av tre grundläggande principer. Den första de-

len betonar hur Gud genom skapelsen av världen gett de grunderna för hur ett hållbart jordbruk ska skötas. Den andra delen består av de tekniker, design och metoder som skapelsen förmedlar. Här ligger betoning på att: (1) inte störa jorden mer än nödvändigt dvs. inte ploga eller vända jord; (2) applicera ett täcke av organiskt material som bibehåller näring och fukt i marken (internt kallas detta för “Guds filt”, men inom odlingskretsar är benämningen täckodling); och (3) att diversitet ska bejakas, genom att rotera grödor för att förhindra jordtrötthet och ackumulering av sjukdomar. Den tredje delen betonar management och förvaltning, att odlingen ska skötas punktligt (i tid), med hög standard, utan att slösa på resurser, och att detta görs med glädje. “Att odla på Guds vis” förs därför fram som ett socialt och ekologiskt hållbart sätt att bruka samt återskapa försakad jord i Guds ära – och en metod för ett mer intensivt och effektivt jordbruk med mindre arbetsinsats samtidigt som skördar ökar.

Modellen talar således till afrikanska kontexter där jordbruk och religion är av stor betydelse. Mat-säkerhet är på många platser en daglig utmaning – nu senast i Zambia (oktober 2019) där 2,3 miljoner zambier väntas stå på gränsen till hungersnöd – och odlingsmetoder som kan öka produktivitet har allt större bäring i relation till klimatförändringar, extrema väderförhållanden, längre perioder av torka, kraftig nederbörd etc. Religion (kristendom, islam och afrikanska traditionella religioner) och religiösa institutioner spelar också viktiga roller. Religiösa institutioner förmedlar ofta resurser där stater misslyckas och religiösa värderingar har inflytande på hur världen ses och

tolkas. Mot detta så är frågan vad “att odla på Guds vis” symboliserar? Vad är detta samspel mellan odling och religion ett exempel på? Är det ett mer generiskt exempel på religiösa och trosbaserade aktörers roll i utvecklingsarbete? Är det en ny form av mission där budskap om frälsning sprids genom odling? Eller är det ett exempel på en växande “grön” trend bland kristna globalt, där ökat engagemang i miljö och klimatfrågor genererar både teologiska och praktiska förhållningsätt för mer socialt och ekologiskt hållbart leverne?

Inom religiösa traditioner i södra Afrika har relationen till naturen, land och miljö ofta spelat en viktig roll. M.S. Daneel visar i sin bok *African Earthkeepers* (2001) hur anhängare av både afrikanska traditionella religioner och afrikanska kyrkor engagerat sig i aktiviteter för att bevara biologisk mångfald; detta inom ramen för vad som ses innefatta religiös praxis med trädplantering ritualiserat med sakral betydelse. Likväl har extern kristen missionsverksamhet historiskt integrerat med land och jordbruk.

På 1920-talet, i nuvarande Zimbabwe, var den amerikanske missionären och agronomen Emery Alvord en förkämpe för vad han myntade som “*the Gospel of the Plough*”. Plogens evangelium, sammanförde introduktionen av plogen och västerländsk lantbruksvetenskap med spridning av evangelierna och kristendom. Alvords kall pekar på hur odling varit del av ett civilisationsprojekt där jordbruk, tillsammans med utbildning och hälsovård, ofta var tätt sammankopplat med kristen mission. Det förmedlade nya sätt att vara, som satte kristen mission i förbindelse med teknologiska

jordbruksinnovationer och produktivitet kopplade till imperialistiska ambitioner och koloniala ekonomiska incitament. Mission förmedlade således tekniker länkade till idéer kring utveckling och modernitet som också värderade människans relation till naturen. Detta skedde ofta i motsättning till afrikanska holistiska och egalitära förhållningsätt mellan människa och natur. Externa missionärer såg generellt traditionella världsbilder, där materiella objekt, platser och andeväsen hade agens, som vidskepelse vilka förhindrade framsteg. Den kristna mänskocentrerade kunskapsyn de förmedlade gav istället människan rätt till (och plikt) att bruka och förvalta land mot ökad produktion, något som också skapade förutsättningar för utveckling. Förespråkandet av "att odla på Guds vis" idag står inte utanför dessa diskurser utan rör sig i interaktionen mellan religion och vetenskap, och hur förhållandet mellan människa och natur formuleras genom religiösa världsåskådningar.

Att se "att odla på Guds vis" som en nutida mission sätter rörelsen i konversation med hur miljö, land och natur har behandlats historisk, speciellt då kontinuitet finns mellan nutida och dåtida mission genom de sätt kunskap kommuniceras och lärs ut så väl via demonstrationsträdgårdar som management principer. Det är dock en samtida rörelse som också är kritiskt till de (idag konventionella) jordbruksmetoder tidigare mission bidrog till att sprida, t.ex. att vända och bryta jorden genom plogning.

"Att odla på Guds vis" metoder överlappar således även med samtida sekulära jordbruksmetoder som anses öka produktivitet och effektivitet samtidigt som de

är klimatsmarta och bevarar biologisk mångfald (internationellt benämnt som *conservation agriculture*). Detta pekar på rörelsens koppling till utvecklingsarbete mer generellt. Som en del i större paradigmen kring hållbara jordbruksmetoder, stöttat av FN's jordbruksorgan FAO och EU, har detta bidragit till att "att odla på Guds vis" kan ses som del av en trend mot mer klimat-smart odling. Trosbaserade odlingsformer har dock inte passerat utan motstånd. Inom forskning kring jordbruksutveckling är modellen bestrid; dels i relation till debatter kring vad bra / dålig jordbruksutveckling och hållbarhet de facto är, men också i relation till hur applicerbar och flexibel modellen är i olika biologiska och kulturella kontexter då den baseras på hur Gud skapade världen. Metodens kristna fundament har även genererat intern kristen kritik då delar av "att odla på Guds vis" ses teologisk problematisk då den grundas på en alltför bokstavlig tolkning av de bibliska berättelserna. Modellen är således bestrid ifrån både vetenskapliga och trosbaserade håll i debatter kring religiösa agents potentiella (positiva / negativa) funktion för utveckling. Dess angreppsätt, där distinktioner mellan tro och vetande suddas ut, pekar dock på metodens förmåga att överträda vad idag ofta ses som distinktioner mellan religiösa och sekulära värden.

"Att odla på Guds vis" kan till sist även ses exemplifiera en ökad uppmärksamhet och medvetenhet inom kristna grupper och traditioner för hållbarhets- och miljöfrågor, med Påve Fransiskus' *Laudato Si* ett primärt exempel bland många andra. Denna "gröna" trend av ekoteologiska och etiska reflektioner kring män-

niskans påverkan och roll i en pågående klimatkris bör sättas i relation till kritik riktad mot en kristen mänskocentrerad syn på naturen och hur detta bidragit till en utarmning av jordens resurser. I USA har detta genererat ett flertal böcker i ämnet. Två exempel är Gretel Van Wierens *Food, Farming and Religion: Emerging Ethical Perspectives* (2018) och Todd LeVasseurs *Religious Agrarianism and the Return of Place: From Values to Practice in Sustainable Agriculture* (2017), som båda utifrån kvalitativa metoder behandlar religiös odling som en typ av levd religion. Båda dessa studier behandlar kristna och judiska odlingskommuniteter och pekar på hur all dagliga praktiker såsom att rensa ogräs, bygga komposter, så och skörda ritualiseras och får en spirituell innebörd. Genom religiösa odlingspraktiker transformeras fysiska ting – kroppar, land och skördar – till platser där det transcendenta blir immanent. Trots att de utspelar sig i en helt annan kontext än den sydafrikanska, pekar dessa studiers fokus på religiös odling som en form av levd religion i den riktning mitt projekt vill ta.

FarGo kommer med hjälp av etnografiska metoder följa hur “att odla på Guds vis” förmedlas av modellens förespråkare och hur man blir en förvaltare av dessa principer i praktiken. Detta innebar även fokus på hur metoderna tas emot och appliceras av brukare, bönder och odlare och vad dessa praktiker genererar. Syftet är att dels utforska hur relationer till jord, land och miljö påverkas och formuleras inom ramen för av kristen odling men också att utveckla teori kring hur religion som en praktik och teknologi formas i relation till materialitet (land, kroppar och

jord). Med dessa praktiker placerade i en Sydafrikansk kontext där jordbruk och rätten till land är politiskt bestritt – både på grund av Sydafrikas historia och nutida klimatpåverkan – blir det viktigt att förankra rörelsen i dessa sammanhang. Hur svarar rörelsen mot extrema väderförhållanden, som 2018 fick Kapstaden att räkna ner mot “*Day Zero*”, den dag då staden skulle stå utan vatten? Hur förhåller man sig till att jordbruk (och tillgång till land) fortfarande är dominerad av en vit sydafrikansk minoritet? Hur påverkas odlingspraktiker av att många framträdande personer inom “att odla på Guds vis” är vita män, och att många av de jordbrukare rörelsen ämnar utbilda och påverka är svarta kvinnor? Generar kristen odling, och de relationer detta skapar med land, natur och miljö, också konflikter?

Med detta i beaktning adresserar projektet “kristen odling” i relation till kultivering, en metonym som öppnar upp för en analys om hur land kultiveras, men också hur odling kultiverar kroppar i relation till materialitet, arbete och hälsa. Centralt är därför spörsmål kring religion som kultivering, och de praktiker som formar land så väl som kroppsliga uttryck. Är det idéer, teologi och ideologi som utformar hur relationer till land skapas, eller formar materialiteten kopplad till brukandet av land hur religion tar plats och manifesteras?

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 843798.

Kirkehistorie på tværs af tiden: Willemien Otten som teologisk æresdoktor

Af lektor, ph.d. Florian Wöller

Ved Københavns Universitets årsfest den 8. november 2019 promoverede Det Teologiske Fakultet professor Willemien Otten til teologisk æresdoktor. Willemien Otten er ansat som forsker og underviser i teologi og kristendommens historie ved Chicago University Divinity School, en institution, som de seneste årtier har dannet ramme om noget af den bedste teologiske forskning i den engelsksprogede verden. Selvom Willemien Otten kommer fra så prestigøst et sted og så højt respekteret et akademisk miljø, kunne man igen og igen under hendes besøg høre hende sige, at hun ikke helt kunne fatte, at hun var genstand for så stor en ære: Tildelingen af en æresdoktorgrad fra et fakultet, der blev grundlagt i middelalderen. Udtalelsen vidnede både om Willemien Ottens karakter, hendes etos som forsker og hendes kærlighed til middelalderen.

“Thinking nature”

Det Teologiske Fakultet fik en fornemelse af disse karakteristika ved hendes person og hendes værk om formiddagen på dagen for årsfesten. Her præsenterede Otten sit seneste arbejde og en kommende monografi, der bliver publiceret i

2020. Under forelæsningen fik man indtryk af en ydmyg forsker, som fortolker sine kilder med den utrættelige tålmodighed, som er nødvendig for at få over 1000 år gamle tekster til at tale – og for alvor at lytte til dem.

Otten talte om den karolingiske renaissance og om teologen Johannes Scottus Eriugena (ca. 810-ca. 880), en forfatter, som hun har viet megen opmærksomhed i store dele af sin videnskabelige karriere. I forelæsningen koncentrerede hun sig om begrebet ‘natur’ i Eriugenas mesterlige værk om naturlig filosofi, hans *Periphyseon*, og hun valgte særligt at fokusere på én bestemt passage fra dette værk. Som om hun indgik i en eftertænkning som dialog med teksten, fik hun den til at åbne sig og afsløre sine subtiliteter. Frem heraf kom et fascinerende syn på natur, som var revolutionerende både i karolingisk tid og i dag. Eriugena tænkte, formuleret med Ottens egne ord, lige så meget over naturen, som han “tænkte naturen”. Ifølge denne middelalderlige intellektuelle ér naturen i både tanke og tænkning, og som sådan er den også modtager og bærer af den guddommelige åbenbaring. Otten forklarede, hvordan naturen og Skriften, ifølge Eriugena, begge er

udtryk for Gud, sådan at et teologisk perspektiv på naturen hverken bør rejse mistanke om panteisme eller resultere i, at man bare reducerer naturen til at spille offerets rolle. Og Otten konkluderede, at hvis vi tager disse impulser alvorligt i dag, kan vi meget vel stå for foden af en ny naturlig teologi, en, der lytter til naturen lige så meget, som den lytter til Skriften. Og dermed forstår man naturen som “Guds samarbejdspartner”.

Willemien Otten er først og fremmest kirkehistoriker og teologihistoriker. Derfor var det heller ikke overraskende, at den tilsyneladende systematisk-teologiske konklusion, hun fremførte i sin forelæsning, var resultatet af en historisk diskussion – af et “historisk symposium” for igen at bruge hendes egen formulering. Deltagerne i dette overdådige symposium rakte langt ud over Eriugena og den karolingiske æra. Otten talte om “thinking nature” hos både Ralph Waldo Emerson, en kontroversiel romantisk filosof, som blev anklaget for panteisme, og hos den (sidste) senantikke teolog Maximus Confessor. I Ottens kommende bog (*Thinking Nature and the Nature of Thinking: From Eriugena to Emerson*, publiceres på Stanford University Press, marts 2020) bliver kredsen af tænkere udvidet endnu mere og vil ud over de allerede nævnte involvere både Augustin, Schleiermacher og William James.

Kirkehistorie på tværs af tiden

Ikke bare i sin kommende bog, men igennem hele sin karriere har Willemien Otten vist sig som en favnende teologihistoriker. Hendes arbejde inkorporerer en bred vifte af perioder og repræsenterer på den måde kirkehistorien, når den

er bedst: Som en disciplin, der tillader specialisering på højeste niveau, men som samtidig aldrig viger tilbage fra at pirre sin udøvers nysgerrighed efter og engagement i områder, emner og tider, som ligger ud over den enkelte kirkehistorikers speciale. Det skyldes måske ikke mindst, at Otten fortrinsvis forsker i middelalderens teologi – en periode, som hverken har egentlig begyndelse eller ende – at hun i særlig grad er åben for både tidligere og senere kirkehistorie. I hvert fald lægger et resume af hendes karriere op til dén konklusion.

Willemien Otten blev født i Holland. Hun har en baggrund i klassiske teologiske studier, der inkorporerede alle teologiske discipliner, men havde med særlig vægt på intellektuel historie. Efter sin kandidatuddannelse ved Amsterdams Universitet i 1983 studerede hun i det akademiske år 1983/84 ved The Pontifical Institute of Medieval Studies i Toronto. Her specialiserede hun sig i middelalderlig filosofi (særligt Augustin) og middelalderlig teologi (med vægt på Johs. Scottus Eriugena) under vejledning af tidens førende eksperter. Med sin ph.d. (1989, Amsterdams Universitet) om *The Anthropology of John Scottus Eriugena* og sin efterfølgende monografi med samme titel (Leiden 1991) etablerede hun sig som en førende Eriugena-forsker.

Hun blev adjunkt ved Loyola University of Chicago (1990-1994) og siden ved Boston College (1994-1997 med en kort periode som lektor der i 1997), før hun flyttede tilbage til Holland for at udfylde en position som professor i kristendommens historie og lære ved Utrecht Universitet (1997-2007). Siden 2007 har Willemien Otten været tilbage

i USA som professor i teologi og kristendommens historie ved Chicago Divinity School. Hun er knyttet til Afdeling for Historie ved Chicagos universitet og har været leder af *The Martin Marty Centre for the Public Understanding of Religion* siden 2017. Ligeledes i 2017 var Otten Visiting Professor ved The Tipton Chair i katolske studier på University of California i Santa Barbara. Ikke mindst ved sine utallige udpegninger til at agere i bedømmelser, udvalg og styregrupper og gennem sin brede arbejdsportefølje bygger Otten bro mellem europæisk og amerikansk forskning.

I sit arbejde med Eriugena fokuserer Otten på antropologien og naturfilosofien såvel som skabelsesteologien (*Eriugena and Creation*, udgivet sammen med Michael Allen, Turnhout 2014). Hun har spillet en central rolle for fornyelsen af Eriugena-studier i de senere årtier, idet hun har understreget, at lige så meget som Eriugena var en karolingisk teolog, var han på samme tid en nyplatonisk filosof. I Ottens perspektiv er forskellige kulturer og perioder i kristendommens historie derfor sammenvævet i Eriugenas tænkning og værk (*Eriugena, East and West*, udg. sammen med Bernard McGinn, Notre Dame 2014).

I forskningen i højmiddelalderens teologi har Otten etableret sig som ekspert i det 12. århundredes teologi (*From Paradise to Paradigm; A Study of Twelfth-Century Humanism*, Leiden 2004) med særligt fokus på Peter Abelard og studiet af den monastiske tradition. Hvad angår tidligere tider, har hun publiceret omfattende om Tertullian og Augustin. Augustin-interessen kulminerede i samarbejdet med kollegaen Karla Pollmann

om den monumentale *Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine* (3 bind, Oxford 2013).

Hendes studier i senantik tid og middelalder indbefatter kulturhistorie og kønsforskning, mens hendes bidrag til tidligmoderne og moderne tid især fokuserer på religions- og musikhistorie (fx i samarbejdet med Ton Kopmann). Endelig er Willemien Otten en aktiv skribent og kommentator i hollandske og amerikanske medier.

På glædeligt gensyn

“It is with pleasure and pride that the Faculty of Theology promotes you to *doctor theologiae honoris causa*”. Sådan sagde dekanen for Det Teologiske Fakultet ved årsfestens ceremoni i universitetets festsal. Det var ingen overdrivelse. Både blandt studenter og ansatte efterlod Ottens forelæsning et stærkt indtryk, og i et stykke tid efter hendes besøg kunne man høre diskussioner om Eriugena, natur og ny naturlig teologi og henvisninger til den nye æresdoktor i fakultetsbygningernes undervisningslokaler og gange.

Efter at Otten havde forladt København i november, følte hun sig ikke bare beæret og glad, men også stolt af at være æresdoktor ved fakultetet med de middelalderlige rødder. Det varer derfor heller ikke længe, før Willemien Otten kommer på besøg igen. Til den tid vil hun atter berige fakultetets intellektuelle liv med sin behagelige person og sin på én gang kompromisløse og tilgængelige forskning. Fakultetet er – omvendt – derfor som sagt ligefuldt beæret over og stolt af at have promoveret hende til teologisk æresdoktor.

Eskatologi og suverænitæt hos Thomas Hobbes

*Af ph.d.-stipendiat, cand.mag.
Esben Korsgaard Rasmussen*

Den engelske filosof Thomas Hobbes (1588-1679) står helt centralt i den politiske filosofis historie. Det gør han især, fordi han med rette regnes som ophavsmanden til det moderne begreb om den suveræne stat. Eftersom denne specifikke statsform på sin side spillede en afgørende rolle i forsøget på at bilægge de blodige religionsstridigheder, der opstod i kølvandet på reformationen, har man ligeledes regnet Hobbes som en væsentlig aktør i en mere general sekulariseringsproces i den vestlige verden: Kun fordi den suveræne stat skulle adlydes uagtet ens religiøse tilhørsforhold, var det muligt én gang for alle at underordne religiøs autoritet under en verdslig hersker.

Denne historie er ikke helt forkert. Men efter alt at dømme er den heller ikke helt rigtig. Et sådant perspektiv har nemlig ofte haft som konsekvens, at de store dele af Hobbes forfatterskab, der eksplicit behandler teologiske emner, enten er blevet regnet for sekundære eller ligefrem for opportunistiske forsøg på pligtskyldigt at behandle emner, forfatteren grundlæggende set var ligeglad med. Derfor har Hobbes-forskningen i lang tid set stort på hele den ene halvdel af Hobbes' ho-

vedværk *Levithan* fra 1651. Dette værk er opdelt i fire bøger, hvoraf de to første behandler hhv. mennesket og staten. De to sidste handler derimod om den "kristne stat" (*a Christian Common-wealth*) og "skyggernes rige" (*Kingdome of Darkness*). Det er disse to bøger, der indtil nylig har været voldsomt negligerede, som jeg vil koncentrere mig om i mit ph.d.-projekt, der blev påbegyndt i februar 2019 med lektor Carsten Pallesen som hovedvejleder og lektor Amnon Lev fra Det Juridiske Fakultet som bi-vejleder.

"Mit rige er ikke af denne verden"

Mit projekt tager sit udgangspunkt i den grundlæggende hypotese, at Hobbes' teologiske overvejelser har deres udspring i et grundlæggende problem, som angår den måde, hvorpå mennesket forstår sin egen position i historien. Dette problem har igen sin rod i den katolske kirkes selvopfattelse og de forandringer, reformationen medfører i denne henseende.

Her er det nødvendigt at se på Augustins fortolkning af Johannes' Åbenbaring. Det afgørende for Augustin er nemlig, at det berømte tusindårsrige skal forstås "metaforisk", dvs. at de tusind år skal forstås som udtryk for et perfekt tal,

ikke som tusind konkrete år, hvor Jesus skal regere med de hellige på jorden. Denne periode på tusind år er ydermere allerede begyndt og markerer perioden efter Guds inkarnation på jorden – ikke en periode, der skal til at begynde på et specifikt tidspunkt i fremtiden. Denne fortolkning er helt afgørende for den katolske kirkes selvopfattelse, for den betyder, at forventningen om et snarligt kommende tusindårsrige eftertrykkeligt afvises. Fra et rent politisk perspektiv er det klart, hvad fordelene ved en sådan fortolkning er. For det er indlysende, at forventningen om den snarlige indstiftelse af et helligt rige på jorden kan have fatale konsekvenser for ethvert forsøg på at etablere et stabilt styre. Forventningen om opløsningen af traditionelle hierarkier og indstiftelsen af et nyt “åndeligt” regime kan i sidste konsekvens betyde, at de mekanismer, der kan få folk til at adlyde verdslige herskere, mister deres virkning. For Augustin betyder det desuden, at de hændelser, der måtte finde sted på jorden, inden Kristus kommer igen, bliver ambivalente eller ligefrem mister deres betydning i frelsens perspektiv. Hvis det hellige fællesskab *allerede* er indstiftet gennem troen, så ser det ikke ud til, at verdslige, politiske begivenheder kan have den store betydning for sjæls frelse, hvis overhovedet nogen.

En sådan fortolkning af troens fællesskab, dets rolle på jorden og den ligegyldighed over for hændelser i den periode, der går forud for Kristus’ tilbagevenden, ser dog ud til at miste noget af sin styrke i slutningen af middelalderen. Her bør nævnes skikkelser som Joachim fra Fiore (1135-1202) og Otto von Freising (1114-1158), for hvem en særlig afart af “tro-

ens fællesskab” skal indstiftes på jorden, *inden* Kristus vender tilbage. Døren for sådanne fortolkninger åbnes dog på vid gab med reformationen, hvor den katolske kirkes monopol på udlægningen af troens fællesskab og dens rolle på jorden brydes. Kort skitseret er det denne meget generelle udvikling, der udgør baggrunden for Hobbess behandling af de samme teologiske emner.

Det bliver tydeligt, når man ser på, hvordan Hobbess forstår betydningen af “mit rige er ikke af denne verden” (Johs. 18,36). For Hobbess betyder det nemlig, at Jesus ikke indstiftede noget rige på jorden. Han regerede ikke og gav følgende heller ikke nogen love. Selvom Kristus’ rige skal indstiftes på jorden og ikke noget andet sted, forbliver det på et ubestemt tidspunkt i fremtiden, hvorom man intet kan sige. I denne forbindelse er det vigtigt at bemærke, at Hobbess tilføjer Sauls udvælgelse som konge (1 Sam. 11,15) afgørende betydning. For indtil da havde Gud faktisk haft et rige på jorden, der var blevet indstiftet gennem Abraham og fornyet af Moses. Dette rige forstår Hobbess helt på linje med alle øvrige, verdslige “riger”, dvs. som et rige, der i overensstemmelse med den doktrin, Hobbess fremsætter i den anden bog af *Leviathan*, er oprettet gennem en eksplicit pagt, hvor man giver sit aktive tilsagn om at blive regeret af en bestemt person. I dette tilfælde drejer det sig således om en aftale mellem Gud og Moses. Men når israelitterne vælger Saul som deres konge, forkaster de også Gud som deres hersker. Det betyder for Hobbess, at Guds rige *har* eksisteret og *vil* eksistere igen, men også, at der ikke nu, i den periode, vi befinder os i, kan være noget guddommeligt

rige. Det skal ikke indstiftes, før Kristus vender tilbage: Det hører med andre ord ikke til denne verden. Ikke fordi det er væsensforskelligt – der er f.eks. ikke tale om et himmelsk eller rent åndeligt rige – men fordi “denne verden” i Hobbes’ optik betegner en specifik periode, dvs. den periode, der går fra Sauls udvælgelse, til Kristus kommer igen.

Eskatologi og suverænitet

Således kan man kort skitsere Hobbes’ forståelse af det kommende rige, der hverken skal forstås som et allerede indstiftet åndeligt rige, eller som et, der skal virkeliggøres, inden Kristus vender tilbage. I den periode, som vi lever i, er de verdslige fællesskaber ikke umiddelbart væsentlige i frelsens overordnede perspektiv. Dermed kan man sige, at Hobbes’ udlægning af “det kommende rige” spiller en afgørende rolle for, hvordan han forstår den betydning, de verdslige stater har. Det er derfor, mit ph.d.-projekt har fået titlen “eskatologi og suverænitet”. For hvis det er rigtigt, at en særlig forståelse af “den sidste dag” (*to eschaton*) og det, der går forud, er central i Hobbes’ overordnede forståelse af de verdslige staters betydning, så er det oplagt, at disse staters udformning i Hobbes’ perspektiv også afhænger af en særlig forståelse af “eskatologi”.

En sådan forbindelse mellem “eskatologi” og “suverænitet” er blevet foreslået flere gange i løbet af det 20. århundrede, men hvor forfattere som Carl Schmitt, Reinhardt Koselleck og Giacomo Marrao alle kan siges at arbejde idé- eller begrebshistorisk, og derfor trækker store linjer på tværs af flere forfattere, tekster og emner, er mit metodologiske

udgangspunkt et andet. Dermed skal det ikke være sagt, at jeg ser stort på historisk kontekst, men alene antydning, at mit udgangspunkt er *systematisk*. Det skal forstås således, at jeg tager mit udgangspunkt i Thomas Hobbes helt eksplicite systematiske bestræbelse og forsøger at forstå, hvordan denne bestræbelse skaber en grundlæggende forståelse af udgangspunktet for en lang række problemstillinger, der andre steder kun kommer til syne på overfladen.

Hypotesen for mit projekt er således, at en systematisk forståelse af Hobbes giver en privilegeret adgang til en forståelse af de mest fundamentale problemer, der karakteriserer den politiske filosofi i den tidlige moderne periode. En analyse af konteksten for Hobbes tænkning er på denne måde ikke tilstrækkelig til at forstå, hvordan han *begrebsligt* bearbejder denne kontekst. Det begrebslige arbejde, der står centralt i Hobbes’ forsøg på systematisk at løse en lang række problemer, bestemmer i denne henseende den betydning, der skal tillægges den umiddelbare kontekst og ikke omvendt. Kun “filtreret” gennem Hobbes’ begrebslige “net” får denne kontekst en systematisk betydning.

Det er i denne forstand, at den meget generelle udvikling i opfattelsen af kirkenes rolle i historien udgør baggrunden for Hobbes’ filosofi. Det er klart, at en forfatter som Hobbes, der netop skrev sine politiske værker i lyset af den engelske borgerkrig, og som selv måtte gå i eksil i Frankrig, var dybt påvirket af denne umiddelbare kontekst, der agerede anstødssten for hans filosofiske bestræbelser. Men fra det perspektiv, jeg anlægger, fremstår den engelske borgerkrig og

nogle af dens mest grundlæggende forudsætninger som et eksempel på en mere generel omvæltning af måden, hvorpå mennesket – i kraft af en dybtgående og lang historisk udvikling – havde mulighed for at forstå sin egen historiske, religiøse og politiske position. Det er denne omvæltning og de ændrede betingelser, den sætter for den politiske filosofi mere generelt, jeg mener, man kan få indblik i gennem et systematisk studie af Hobbes' politiske filosofi og dens sammenhæng med hans teologiske overvejelser.

Mit projekt er endnu i sin tidlige fase, og mange af disse foreløbige intuitioner – for det er nok, hvad de i sidste ende er – er langt fra at have fået deres endelige form. Navnlig bliver en af de store udfor-

dringer at forstå, hvordan *Leviathans* "to dele" – altså bog et og to på den ene side og bog tre og fire på den anden – hænger sammen, samt hvordan hele *Leviathan* hænger sammen med Hobbes' tidligere værker *Elements of Law* (1640) og *De Cive* (1642) og navnlig hans senere værk om den engelske borgerkrig, *Behemoth* (1668). Desuden bliver det en stor udfordring at få redegjort for, hvordan Hobbes selv forstår betydningen af det "system", han eksplicit siger, hans filosofi udgør. Meget af min metodologiske tilgængelighed afhænger således af, at jeg opnår en tilstrækkelig klar forståelse af dette afgørende problem. Sagt på en anden måde: Der nok at tage fat på i de kommende to år!

Filologiske studier i det enklitiske *mem* og studier i filologien

Af ph.d.-studerende, cand.theol. Peter Brylov Christensen

Den 1. marts 2017 blev jeg indskrevet som friplads-studerende på Det Teologiske Fakultets ph.d.-skole med mit projekt, der har et komparativt semitisk filologisk sigte. Det har så sidenhen udviklet sig til også at skulle indeholde en større metode-historisk, samt en dertil perspektiverende del. Lige siden jeg begyndte at specialisere mig i denne disciplin, har jeg ønsket at lave et større akademisk “detektiv-arbejde”, hvor jeg undersøger så mange semitiske sprog som muligt og deres indbyrdes forhold på én gang. Mht. emne faldt valget hurtigt på det enklitiske *mem* i form af *case studies*. Her er der nemlig tale om en efterstillet partikel *-m*, hvis betydning på flere af disse sprog er en omdiskuteret størrelse (med emfase som den typiske læsning). På andre semitiske sprog er partiklens eksistens endda et stridspunkt i sig selv. Så vidt så godt.

Det enklitiske *mem* findes bevidnet i reelt anvendte former på nogle sprog, fx ugaritisk og oldsyrarabiske dialekter, men kun i formodede rester på andre – med bibelhebraisk som det mest oplagte eksempel i teologisk øjemed. Et efterstillet *-m* kan dog i udgangspunktet læses

som alt muligt andet på grund af morfologisk lighed med andre suffikser, og man ville i bedste fald først kunne isolere et tilfælde af enklitisk *mem* ved fuldstændigt at udelukke andre tolkninger. Dette er vanskeligt nok på de sprog, hvor partiklen anvendes, men at isolere partiklen på de sprog, hvor den formodes at være en rest, er endnu mere besværligt. Og hvem siger, at partiklens betydning på ét sprog skulle være den samme på et andet? Men sådanne overfladesammenligninger har ikke desto mindre fundet sted i forskningen alligevel.

Et af de “typiske” bibelhebraiske eksempler i forskningen på en mulig rest af enklitisk *mem* finder man i 1 Mos 14,6. Her står der ordret: “og horitterne i deres bjerg, Se’ir” וְאֶת־הַחִוִּי בְּהַרְרָם, סְעִיר. Translittereret er det: *w^e’et-hahōri b^harram se’ir. harram se’ir* er, kort og godt, underlig, for man ville her have forventet en såkaldt konstruktforbindelse, “Se’irs bjerg(e)”. Masoreterne har dog vokaliseret konsonant-teksten, så at m’et i *harram* skal læses som et pronominalsuffiks, og på den måde bliver Se’ir til en apposition jf. oversættelsen foroven. Dette er ikke nogen optimal løs-

ning i forhold til en konstruktforbindelse, men i så fald så skulle m'et skrottes. Og sådan har man faktisk gengivet det i den samaritanske pentateuk med הררי שׁעיר *harre še'ir*, "Se'irs Bjerger".

Der må nemlig - med ekstremt få undtagelser - aldrig komme noget imellem et konstruktled og absolutled på semitiske sprog. Kigger man i den forbindelse på ugaritisk grammatik, er enklitisk *mem* en sådan undtagelse, og læser man dét ind i 1 Mos 14,6, giver alt pludselig mening med dette ellers malplacerede *-m*, uanfægtet at både masoreterne og samaritanerne gik andre veje med mindst lige så gyldige læsninger. Alt andet lige åbner det op for spørgsmålet om, hvorfor man i forskningsøjemed skulle tage tolkningen med enklitisk *mem* fra fx ugaritisk med i betragtningerne, når det i bedste fald er en rest af et ellers udgået fænomen på hebraisk.

Dette har delvist noget at gøre med, hvordan de semitiske sprogs grammatikker hænger sammen. Ofte med en næsten "matematisk" præcision finder man de samme genkendelige mønstre i orddannelserne på tværs af sprogene, det være sig verbalbøjningerne eller de enkelte konsonantrødders betydning. Her har især det ugaritiske tekstkorpus haft afgørende betydning for filologiske studier i bibelhebraisk. Og så er det besnærende at trække linjer og se mønstre overalt, også med et *-m*. Et meget slående eksempel i dén sammenhæng er en hyppigt forekommende, men "mærkværdig" hebraisk verbalform, som ikke følger reglerne for gængs grammatik, הַשְׁתַּחֲוֹתָה, "*hištah'wā*", "falde på knæ". Den traditionelle forståelse er, at det er en stamme i *hitpalel*, af roden שחח *šḥḥ* med metatese på ש og ת.

Men da man fandt de ugaritiske tekster, opdagede man også en verbalform, *yšthwy*, der næsten på en prik ligner הַשְׁתַּחֲוֹתָה. For den ugaritiske verbalform er roden dog *hwy*, mens det foranstillede *š* og infikset *t* er hhv. kausativ- og simpel reflexiv-markør. Kausativ og simpel reflexiv på hebraisk udtrykkes typisk hhv. ved et foranstillet *h* og *n*, hvilket vil sige, at ikke kun må den hebraiske rod være en beslægtet form, חוה, og ikke חוהש, men derudover har to oldsemitiske og ellers komplet fremmede markører faktisk overvintret på hebraisk – dog kun for dette verbum. *Summa summarum* er, at sprogene på trods af sådant overlap ikke er identiske, og man kan derfor heller ikke aplikere deres grammatikker på hinanden 1:1 – hebraisk er ikke ugaritisk og vice versa, uanfægtet at de begge er nært beslægtede, nordvestsemitiske sprog.

Jeg indså da også med tiden, at den komparative semitiske filologis historie ligeledes må undersøges på et overordnet plan, da den danner rammerne for disse typer redegørelser, herunder enklitisk *mem*. Jeg skal derfor i afhandlingen helt tilbage til de tidligste bibelstudier, men også den periode, der dannede grundpillerne for moderne videnskab.

Den hermeneutiske vending

Optakten til – samt begyndelsen – på det 20. århundrede blev også i universitetsverdenen en optakt og begyndelse på en hermeneutisk vending: Nemlig det, at den enkelte forsker ikke længere kunne forstås som en "objektiv", det vil sige uafhængig betragter af de resultater, vedkommende nu end bragte for dagen. Disse rent epistemologiske aspekter ved denne problemstilling var dog allerede

blevet behandlet noget tidligere i historien, herunder i Immanuel Kants arbejder, fx hans *Kritik der reinen Vernunft* fra 1781, hvor han bl.a. påpeger grænserne for den menneskelige erkendelse, at vi ikke kan erkende den enkelte ting i sig selv, *Ding an sich*. Men denne kritik havde hovedsageligt en høne at plukke med en tidligere tids metafysik: Fx er geometriens læresætninger hos Kant stadig *a priori* sande, altså uafhængige af erfaringen – og dermed den, der erfarer. Objektiviteten forblev da intakt for naturvidenskaberne, men det var en stakket frist.

Lidt over 100 år senere skulle kvantefysikkens landvindinger nemlig anfægte, at det forholdt sig sådan. Bedre blev situationen ikke med Karl Poppers afvisning af den logiske positivisme med sit falsifikationsprincip, endsige da Thomas Kuhn præsenterede sin paradigmatheori. Ikke nok med at forskere ikke kan producere og levere objektiv viden – viden er heller ikke en akkumulativ størrelse! Derfor: Hvad enten der er tale om ”hårde” eller ”bløde” videnskaber, lider de alle under samme problem, at der er et tolkende menneske inde over forskningens processer såvel som resultater. Denne indsigt ligger også i tråd med, hvordan flere nye, specialiserede humanistiske discipliner blev dannet i starten af det 20. århundrede, såsom psykologi, antropologi osv. De har alle mennesket helt og aldeles i centrum.

Ung vin på gamle lædersække

Rammerne for universitetsstudierne i den tidlige middelalder, dernæst under skolastikken og frem til oplysningstiden, eksisterer i de klassiske studier (her medregnes teologi og komparativ semi-

tisk filologi) den dag i dag. Man har et ”objekt” i centrum, der er genstand for undersøgelse, hvortil flere discipliner og dertilhørende metoder så inddrages efter behov. Denne udformning har meget at gøre med et antikt græsk dannelsesideal om bred, varieret formning af individet, παιδεία -”børneopdragelse” (og det vi i dag forbinder med ”dannelse”). Det præcise indhold for opdragelsen/dannelsen var dog ikke en fastlåst størrelse, og først med Platon kom der et centralt fokus på dialektikken, det vil sige søgen efter Sandheden. Denne model blev sidenhen overtaget og modificeret af romerne (Cicero kaldte det *humanitas*) og dernæst af de første universiteter i Europa.

Et tydeligt eksempel på en sådan opbygning finder man da også i teologistudiet, selv inden for de enkelte teologiske fag: Den bibelske eksegeses ”objekt” i centrum er uden sammenligning Bibelen og har – helt ligesom klassisk filologi – litterærkritiske studier, historie, arkæologi, lingvistik samt komparative sprogstudier knyttet til sig. Teologi er på trods af navnet selvfølgelig ikke et ”studie i Gud”, men et moderne videnskabeligt studie i *menneskets forhold* til det guddommelige inden for den jødisk-kristne tradition og dens receptionshistorie.

Men det er så også her, at faldgruberne melder sig. For i modsætning til det 20. århundredes førnævnte og metodisk set mere snævre discipliner er de klassiske studiers sigte og dermed deres metoder netop mangeartede, men det er på ingen måde givet, at disse enkelte metoder er lige kompatible med hinanden eller relevante, alt efter undersøgelsen. Og når man arbejder inden for en disciplin med pluralistisk vidde, er det vigtigt at være

klar over, hvornår man gør hvad og hvorfor: Hvornår er man i læsningen af en tekst litterærkritisk, historisk-kritisk, lingvistisk osv.? Og hvordan skal de enkelte metoder spille sammen?

Med andre ord er de klassiske discipliner fanget mellem to yderpunkter; på den ene side tog man konsekvensen af tidligere tids kritik og det 20. århundredes hermeneutiske vending med det tolkende menneske i centrum, men på den anden side har disse discipliner stadig bevaret de klassiske rammer med forskningsobjektet i centrum og de mange metoder rundt om det.

De klassiske discipliner som værn mod relativisme

Men hvordan kommer filologien så videre herfra? På den ene side må de enkelte filologer holde sig selv i metodisk hanke i de givne arbejder, men på den anden side er det mindst lige så meget et spørgsmål om at tydeliggøre, hvad de klassiske discipliner særligt kan tilbyde. Her er min hypotese, at de klassiske discipliner på grund af deres væsensforskellighed fra det 20. århundredes discipliner per automatik er en modvægt til dem og dermed

også *deres* slagsider. Dels er der det spaltiale aspekt: De specialiserede studier formår at gå meget i dybden, men de kan på nogle punkter mangle bredde. På historiestudiet lærer man fx håndskriftslæsning, men ikke latin, mens både latin og oldgræsk er obligatoriske på klassisk filologi.

Og dels er der den hermeneutiske vending selv: Den yderste konsekvens af, at mennesket er i centrum, er den selv-samme (post)modernistiske konklusion, at det *de facto* bliver ligegyldigt, hvad vi undersøger – det hele handler i sidste ende om os selv alligevel. På samme måde bliver metodernes og de dertilhørende teoriers målsætninger heller ikke at belyse teksterne som sådan, men at belyse os selv: Og således bliver den enkelte læsning af en tekst ikke en læsning af teksten, men en læsning i den bagvedliggende teori om teksten, mens teksten selv og pointen med at læse den kan forsvinde helt i de meta-kommunikative tåger. Det betyder selvfølgelig ikke, at vi skal tilbage til fortidens syn på os selv som uafhængige entiteter over for teksten, men i første omgang blot det, at teksten i sig selv stadig betyder noget.

Om det, som åbenbaringen skjuler, og det, som åbenbares i det skjulte

Privat fromhedspraksis i François de Fénelons prinselige ideal, 1682-1715

Af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Bastian Felter Vaucanson

I perioden 1682-1715 fungerede det ny-reoverede slot i Versailles som en teater-scene, hvorpå Ludvig d. 14. (1638-1715) blev sat til skue som den guddommeligt indsatte monark. Med denne sakralisering af den verdslige magt blev kongens liv i høj grad offentligt, og mange historikere har fremhævet, hvordan Solkongen bogstaveligt talt opgav sit private jeg for i stedet at inkarnere staten. Men hvordan forholder repræsentationen af kongens tro sig egentlig til hans indre fromhedsliv? Hvis vi skal tro hans *Mémoires*, var Ludvig selv af den overbevisning, at “uden den indre [tro] har det ydre absolut ingen betydning for Gud, men er snarere en fornærmelse imod Ham end en glæde for Ham” (*Mémoires pour l'instruction du dauphin*, P. Goubert 1992, 83). Spørgsmål bliver da, hvordan monarkens indre tro kan repræsenteres i det ydre.

I mit ph.d.-projekt undersøger jeg, hvilken rolle privat fromhedspraksis spiller i forhandlingen mellem indre og ydre tro ved hoffet i Versailles. Dette gør jeg ved at kigge nærmere det fyrsteideal, som blev udviklet af den kongelige præceptor på Versailles i 1690'erne, François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651-1715, præceptor 1689-99). Med øje for hoffets repræsentationskultur, hvor mo-

narkens indre trosliv blev søgt fremvist igennem ceremonier, billeder, ord og bygninger, spørger jeg, hvordan Fénelon tænker prinsens privathed, samt hvorvidt det overhovedet giver mening at tale om en sådan.

I det følgende vil jeg prøve at give en fornemmelse af, hvordan mine kilder skriver en særlig forståelse af det private frem, som i høj grad er optaget af spørgsmålet om, hvordan det, der gemmer sig bag det ydre, kan komme til syne i ord og billeder. Eller sagt med andre ord: Hvordan den enkeltes erfaring kan gøres til en fælles virkelighed og *vice versa*. Spørgsmålet er afgørende i en efterreformatorkontekst, eftersom kirkelige autoriteter, katolske såvel som protestantiske, søgte at få den enkeltes indre tro til at stemme overens med den kirkelige institutions fælles (dvs. ortodokse) italesættelse af troen. Kongen får en betydningsfuld rolle i denne ambition, eftersom den absolutte magt i udstrakt grad var definerende for den virkelighed, undersåtterne levede i.

Et internationalt og interdisciplinært projekt

Mit ph.d.-projekt er et såkaldt *cotutelle*-samarbejde mellem Danmarks Grundforskningsfonds Centre for Privacy

Studies (PRIVACY) ved Afdeling for Kirkehistorie og afdelingen for litteraturhistorie på université Rennes 2, Centre d'études des langues et littératures anciennes et modernes (CELLAM). Cotutelle-samarbejdet tillader universiteter at udstede dobbelte ph.d.-grader på tværs af landegrænser. Afhandlingen forfattes derfor på fransk og forsvares på engelsk i København. Projektet indeholder et tolv måneder langt ophold i Frankrig under vejledning af François Trémolières, som jeg i skrivende stund er i gang med at gennemføre. Her har jeg base i Paris, hvor jeg følger forelæsninger om kunsthistorie, kirkehistorie og filosofi på Sorbonne (EPHE). Mens jeg er i København, har jeg professor i kirkehistorie og centerleder på PRIVACY Mette Birkedal Bruun som hovedvejleder samt postdoc Lars Cyril Nørgaard som bivejleder.

Trémolières er den førende ekspert inden for Fénelon-forskning og er samtidig én af de franske litteraturhistorikere, der har sans for vigtigheden af det kirkehistoriske blik, når det kommer til den tidlige moderne periode. Dette ændrer dog ikke på, at det er en af projektets udfordringer, at jeg skal sætte min kirkehistoriske faglighed i spil i en international og interdisciplinær sammenhæng, hvor den kirkehistoriske tilgang til kilderne ikke ses som en selvfølgelighed. Udfordringen giver anledning til metodiske overvejelser over kirkehistoriens plads som historisk videnskab. Disse vil jeg kort vende tilbage til i slutningen af artiklen.

Genstanden bag ved genstanden

Fénelon er ret ukendt på vore nordlige breddegrader, men han var faktisk en af de mest toneangivende tænkere sidst

i det 17. århundrede. Han er især kendt for sit virke som kongelig præceptor for Ludvig d. 14.s barnebarn, kaldt *Le Petit Dauphin*, fordi han til brug i undervisningen skrev en hel roman, der skulle blive en af de mest trykte bøger i det 18. århundrede (dansk overs. i 1727 af præsten Søren Dumetius). Sidenhen er *Les aventures de Télémaque* (første udgave i 1699) blevet en uomgængelig del af den franske litteraturkanon.

Bogen problematiserer forholdet mellem prinsens indre, som er utilgængeligt og hemmeligt selv for ham selv, og den ydre virkelighed, som er synlig og umiddelbart tilgængeligt for alle, men som også er bedragerisk. Det grundlæggende spørgsmål er derfor, hvor og hvordan prinsen kan finde frem til den sandhed, som han skal lede sit land i. Fénelon vil ikke besvare dette spørgsmål uden om korset, men af hensyn til sit pædagogiske ærinde oversætter præceptoren den kristne lære til en hedensk symbolverden for at gribe prinsens fantasi med hjælp fra de græske myters dramaer.

Ud fra dette pædagogiske princip iscenesætter Fénelon sin egen relation til prinsen ved at videredigte på Homers *Odyseen*. Han fortæller historien om Telemakos (Dauphinen?), søn af den mægtige konge Odysseus (Ludvig d. 14.?), som i følgeskab af sin vejleder, Mentor (Fénelon?), stikker til søs for at lede efter sin far, som er forsvundet på vej hjem fra den trojanske krig. Efter mange lange rejser lærer sønnen efterhånden, under kyndig vejledning af den vise Mentor, at være en stor monark, som kan herske med visdom og retfærdighed, ligesom sin far.

Den diskursive forskydning til en hedensk symbolverden slører fortællingens

sande og egentlige morale, som kun kommer gradvist til syne. Mellem linjerne vil den opmærksomme læser dog finde et fyrsteideal, som sætter Kristus' selvopofrelse på korset som det eneste sande eksempel til efterfølgelse. Dette ideal ekspliciteres imidlertid aldrig og forbliver i fortællingens subtekst. Jo længere Telemakos følger Mentor i hans visdom, jo længere drages han ind i en liminal tilstand, hvor grænserne mellem drøm og virkelighed flyder sammen. Det tilsynelukkende (den hedenske symbolverden) opløses gradvist, indtil hemmeligheden endelig afsløres: Til sidst fører Mentor således den unge prins ind i en dyb, mørk skov, hvor han lader sin maske falde og åbenbarer sig som visdommens gudinde Minerva. Hermed er det ikke kun "menneske", der bliver til "gudinde", eller "mand", der bliver til "kvinde", det er også "sønnen" (Telemakos? Dauphinen? Kristus?), der endelig tager del i faderens (Odysseus? Ludvig d. 14.? Gud Faderen?) visdom (Mentor/Minerva? Fénelon? Helligånden?) på en ny og mere fuldendt måde.

Bogen fungerer som én lang allegori, der peger på den utilgængelige sandhed, der ligger ud over sproget og billederne. Det er et paradoks, at den virkelighed, som unddrager sig fortællingen, samtidig er netop dét, der giver mening til historiens ord og billeder. På sin vej må prinsen i sidste ende erfare, at han kun kan blive en stor og retfærdig konge, hvis han i fuld hengivenhed til Mentors visdom giver sig selv som offer for den menneskehed, han er bestemt til at lede. Men selvom denne pointe bliver skrevet frem igen talrige offermotiver, forbliver dens sande reference (korset) altså skjult, fordi

den er et fremmedelement inden for den hedenske symbolverdens rammer.

Hjertets uudgrundelige dybder

Hvordan skal prinsen ofre sig selv for at lede nationen? For at besvare dette spørgsmål vender jeg mig mod de spirituelle vejledningsbrevve, Fénelon skrev til folk ved hoffet. I 1600-tallets Frankrig er det spirituelle vejledningsbrevet en regulær litterær genre, hvor en profileret gejstlig vejleder højststående adelsfolk i deres private fromhedspraksis. I Fénelons tilfælde tjener sådanne breve til at afgrænse hjertet som et indre rum i den enkelte troende, hvor individet kan komme til kendskab om sig selv. Helt i tråd med en bredere augustinsk-inspireret bevægelse i det tidlige moderne Frankrig, er han imidlertid mistænksom over for hjertets indre bevægelser. Han ser hjertet som et uudgrundeligt dyb, hvor de forræderiske passioner altid ligger på lur og truer med at lede sjælen på afveje. Men samtidig er det i dette rum, sjælen bor og kan (gen)kende sig selv. Faren er, at den enkelte tager fejl af, hvorvidt det er sjælens passioner eller troen på Gud, der bevæger hjertet, og derfor er der brug for gejstlig vejledning.

Igennem en privat brevudveksling skriver den troende løbende sit "jeg" frem og fremlægger det for vejlederen. Som repræsentant for kirken er det hans opgave hele tiden at hjælpe den enkelte med at afklare disse indre bevægelser og føre vedkommende frem ad sin spirituelle rejse inden for rammerne af den fælles og ortodokse tro. Den enkelte troende skal med andre ord frivilligt overgive sin vilje til den spirituelle vejleder, hvilket ofte viser sig som en udfordring. Pointen

bliver imidlertid, at den troende herigenem imiterer det offer, som Kristus gav på korset ved at overgive sig til Faderens vilje.

Set i dette lys bliver hovedpointen i *Télémaque*, at prinsen skal lære at genkende sine egne passioner som forræderiske og i stedet åbne sig mod Guds visdom. Gennem den private relation til vejlederen overgiver han sit hjerte, dvs. den mest intime del af sit indre, til Gud. Sagt med andre ord lader Fénelon troens mysterium udfolde sig i den private relation mellem prinsen og vejlederen. Her står det private ikke i modsætning til det offentlige, ligesom troen ikke står i modsætning til det politiske. Tværtimod. Den private fromhedspraksis har direkte betydning for den politiske forvaltning af staten.

Nogle refleksioner over kirkehistorisk metode

I min ph.d. søger jeg altså at vise, hvordan Fénelon skriver sit fyrsteideal frem i spændingsfeltet mellem privat fromhedspraksis og den absolutte konges forvalt-

ning af statsmagten. Det private fungerer her som en slags mediering mellem det individuelle og skjulte og det fælles og synlige. Hvordan kan overgangen mellem det skjulte og det synlige analyseres kirkehistorisk? Det korte svar er, at kirkehistorien ikke kan tage andet genstandsfelt end historiens stædige frembringelse af udsagn, der gør krav på at afdække en skjult sandhed. Som videnskabelig disciplin er det ikke kirkehistoriens opgave at vurdere legitimiteten i disse krav. I stedet bør kirkehistorien analysere de forskellige måder, hvorpå kilderne hævder at udsige mysteriets skjulte sandhed, samt undersøge, hvordan disse udsagn påvirker den kontekst, kilderne er nedfældet i.

Set i det lys bliver den kirkehistoriske undersøgelse af det private blot en forskydning af teologiens oprindelige genstandsfelt, nemlig italesættelsen af troens mysterium, til et interdisciplinært accepteret forskningsfelt. I forlængelse heraf er jeg interesseret i, hvordan Fénelon med sin tænkning søger at påvirke historiske personers måder at agere på ved hoffet i Versailles.

Studiestart på teologi 2019

– hvad er der på spil, og hvad gør Det Teologiske Fakultet for at fastholde de studerende?

Af daglig leder af studie- og karrierevejledning, cand.mag. Anja Mee Foldberg

I september 2019 blev der optaget 146 nye bachelorstuderende på Det Teologiske Fakultet. I slutningen af august og inden undervisningen startede i september, var Kierkegaard Auditoriet fyldt godt op til den første introdag. Det er en festdag, som dekanen siger i sin velkomsttale til de nye studerende. Det er et af årets højdepunkter på universitetet, når en ny årgang studerende bliver budt velkommen og med nyt liv, lyst, idéer og mod strømmer ind ad døren til studiestart. Og det er et bølgeslag, der kan mærkes og sætter aftryk.

Det tegner godt for årgang 2019. Størstedelen dukkede op til studiestarten, de faglige introdage og ruskurset, som hytteturen hedder her, hvor både sociale indslag som stjerneløb og fest og faglige indslag i form af oplæg og diskussionsgrupper om hellig krig ved lektor Carsten Selch Jensen fandt sted. Studiestarten består af flere aktiviteter og tiltag, og fra optagelsesbekræftelse til nogle måneder inde i første semester involverer den mange aktører: medstuderende, undervisere og administration. Studiestarten er forankret i Studie- og karrierevejledningen og er årets største arbejdsopgave for studievejlederne. Studiestartsevalueringen viser, at de studerende er endog

meget tilfredse med både studiestart og studiemiljø. På Det Teologiske Fakultet er årgang 2019 i gang med undervisnings- og studieaktiviteter. Der er altså gode toner og vellyd indtil videre.

Uddannelsestragten og de små tals magt

Alligevel er årgangen allerede ikke helt så stor som i august. Som gruppe følger årgang 2019 det generelle mønster, hvor frafald på bacheloruddannelser er en velkendt problematik. På Københavns Universitet (KU) falder ca. 30% fra studiet i løbet af bacheloruddannelsen og de fleste i løbet af det første år. Det Teologiske Fakultet havde i oktober 2019 i alt 575 studerende fordelt på de fire uddannelser; bachelor og kandidatuddannelsen i teologi, MA in African Studies og MA in the Religious Roots of Europe. I 2019 færdiggjorde 63 studerende bacheloruddannelsen, og kandidatuddannelsen i teologi havde et samlet optag på 62 studerende.

Der er mange årsager til, at studerende falder fra deres uddannelse, og frafald er komplekst. Nogle forhold kan universitetet påvirke – andre ikke. Der er også tale om de små tals magt. Tallene dækker over, hvad Kjerstin og Kristoffer valgte i præcis deres situation. Fortsatte de ud-

dannelsen? Søgte de ind på kandidatuddannelsen efter endt bacheloruddannelse? Den enkeltes vej har forholdsvis stor indflydelse på de små tal i studiestatistikken.

Uanset er bølgeslaget fra immatrikulationen ebbet ud ved dimissionen. I det følgende vil vi se nærmere på, hvad TEO gør for at fastholde bachelorstuderende efter optag, og hvorfor og hvordan studiestarten er vigtig for at mindske frafald.

Fortællersynsvinkel: Frafald og gennemførelse

Frafald er et institutionelt perspektiv på forskellen mellem optag og produktion: antallet af studerende, der færdiggør uddannelsen. Målet om at forbedre fastholdelsen på bacheloruddannelsen er at finde i Det Teologiske Fakultets mål- og handleplan 2018-2019 og fire år frem. Den strategiske interesse er uddannelsesøkonomisk, men også et spørgsmål om politisk legitimitet for KU og universitetssektoren. Er vi gode nok til at fastholde?

Det strategiske fokus på fastholdelse er også en position. Universitetet har i dette perspektiv ansvar for ikke bare at tilbyde forskningsbaseret undervisning i høj kvalitet, men også for at understøtte, styrke og udvikle den enkeltes forudsætninger for at gennemføre uddannelsen. Det er sket et skift i universitetets opfattelse af, hvad det har ansvar for, og i den samfundskontrakt, der er mellem sektoren og resten af samfundet. Perspektivet giver et tydeligt fokus på især studiestarten og den første tid på uddannelsen som væsentlig for fastholdelsesindsatser og som et tidsafgrænset mulighedsrum for

at have indflydelse på den enkelte studerendes vej.

Der er ikke overlap mellem perspektiverne fra institution og fra individ. Frafald er på individniveau en aktivitet med sin egen mening. Den studerende vælger at gøre noget andet end at fortsætte sin uddannelse. Denne forskel mellem universitets udfordringer med de studerende og de studerendes udfordringer med universitetet, mellem fastholdelse og vedholdenhed eller gennemførelse er grundlæggende for en forståelse af, hvad der er på spil ved studiestarten, og hvordan universiteterne kan styrke den enkelte i at gennemføre uddannelsen.

Uddannelsesvidenskaben og First Year Experience

Hvad der får de studerende til at blive, og hvordan universiteterne kan udvikle initiativer for bedre gennemførelse, er temaet for det næste netværksmøde i Dansk Universitetspædagogisk Netværks (DUN) netværk for førsteårspædagogik. I europæisk sammenhæng er den årlige konference EFYE European First Year Experience Network for forskere og understøttende funktioner det centrale netværk for arbejdet med studiestart på tværs af universiteter i Europa. Central er den amerikanske uddannelsessociolog, professor Vincent Tinto (Syracuse University), der i en årrække har arbejdet med teorier om, hvad der er vigtigt for at studerende gennemfører deres uddannelse. Tinto identificerer tre forhold, der er afgørende for den studerendes motivation for gennemførelse; self-efficacy, følelse af at høre til og den oplevede værdi af pensum. Self-efficacy er et begreb for

tiltroen til og evnen til at gennemføre opgaver og forehavender. En vigtig pointe er, at self-efficacy ikke er immanent, men opbygges gennem læring.

To læringsspor og den gode studiestart

Årgang 2019 skal lære at navigere i det akademiske; hvad det vil sige at være studerende på bacheloruddannelsen i teologi. De skal samtidig lære, hvordan det er at være studerende og styre sine studier. Studiestartsaktørerne deltager i indsatsen for at integrere de nye studerende bedst muligt. Samtidig kommunikerer de eksPLICIT og implicit to læringsspor og forventningssæt.

Det første læringsspor er det faglige. Det foregår på gruppeniveau. Her består invitationen ind i det faglige fælleskab konkret i, at underviserne arbejder introduktionspædagogisk, og desuden er der tilknyttet mentorer, ældre studerende, der afholder øvelsestimer, og det er muligt at få lektiehjælp af en ældre studerende i sprogfagene. Det andet læringsspor er mere implicit og foregår på individniveau; det er, hvordan man styrer sit studie og får en studiehverdag, man trives med. Det kræver inspiration, informationer, sparring, færdigheder og konkrete handlemuligheder at opbygge.

De nye studerende mødes med et råd om akademisk tålmodighed. Det kan være svært at sætte ord på, hvad man lærer, og hvad man kan, især når læringen gør modstand, men det kommer med tiden. Især tutorerne er troværdige og relaterbare som afsendere i øjenhøjde og sociale vidnesbyrd om, at det kan betale sig at holde ud, indtil den faglige selvtilid indfinder sig så småt. Og at det kan tage et år eller mere at opnå. Tutorerne er sociale formidlere af begge læringsspor gennem førstehåndserfaring. Her, ligesom med resten af aktørerne, bliver de studerende ikke fastholdt, men opbygger bedre forudsætninger for at blive og hjælpes til den trivsel, der er en forudsætning for læring.

Den gode studiestart handler altså om at få et indledende socialt fodfæste, så man kan have tålmodighed til at finde sine akademiske ben. Når bølgefronten rammer stranden, gør fakultetets studiestartsaktører en vigtig indsats for at give de nye studerende pålandsvind, så de kan lande sikkert på kysten. Spørgsmålet om, hvordan Det Teologiske Fakultet og universiteterne i det hele taget får studerende til at ville blive på uddannelsen, inviterer dog fortsat til undersøgelse, dialog og udvikling.

Teologisk Forening

Program for forårssemesteret 2020

Tirsdag, den 25. februar 2020

Kunstens meridian: om Peter Brandes

*Adjungeret professor, ph.d. Ettore Rocca, Det Teologiske Fakultet,
Københavns Universitet*

Tirsdag, den 24. marts 2020

Kontroversen om det teologiske menneskesyn mellem Origenes og Augustin og dens aktuelle perspektiver

*Professor mso. ph.d. Anders-Christian Jacobsen,
Afdeling for Systematisk Teologi, Aarhus Universitet*

Tirsdag, den 31. marts 2020

En dansk bibeloversætter fra middelalderen og hans værk.

*Lektor emeritus, ph.d. Bodil Ejrnæs,
Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet*

Tirsdag, den 21 april 2020

“Gud er ikke død, Gud er ubevidst” om Jacques Lacan og teologien

*Lektor emeritus, ph.d. René Rasmussen, Institut for Litteraturvidenskab,
Københavns Universitet*

Tirsdag, den 28. april 2020

Typologi mellem eksegetisk metode og tankeform (Ambrosius, Augustin, Auerbach)

*Lektor, dr.theol. Florian Wöller, Det Teologiske Fakultet,
Københavns Universitet*

Kierkegaardselskabet

Program for forårssemesteret 2020

Torsdag den 13. februar, kl. 19.30

Kierkegaard som pædagogisk tænker

*Professor, dr.phil. Søren Harnow Klausen,
Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet*

Torsdag den 26. marts, kl. 19.30

Længslen efter Gud

Forfatter Christel Wiinblad

Torsdag den 30. april, kl. 19.30

Det tragiske hos Kierkegaard

Ph.d.-studerende Kristian Bunkenborg

Torsdag den 29. maj, kl. 19.30

Kierkegaard og forsoningens apori

Ph.d.-studerende Cæcilie Varslev-Pedersen

Alle foredrag finder sted på Københavns Universitet, Søndre Campus,
Karen Blixens Plads 16 eller Njalsgade 76, auditorie 9A-0-01

Seneste titler i serien Publikationer fra Det Teologiske Fakultet

Den komplette liste kan ses på <http://teol.ku.dk/Forskning/publikationer>

- 63 Kristoffer Garne, *Romantik og kristendom. Belyst gennem Grundtvigs andet møde med Steffens*. Bearbejdet prisopgave 2016. 232 sider.
- 64 Kristian Mejrup, *Grand Prospects of Halle Pietism. The Acrobat, the Project-maker and the Shepherd*. Ph.d.-afhandling 2016. 211 sider.
- 65 Henrik Laugesen, *The Ambiguity of FOREIGN MILITARY ASSISTANCE*. Ph.d.-afhandling 2016. 223 sider.
- 66 Anne Katrine de Hemmer Gudme, Søren Holst, Jesper Høgenhaven og Frederik Poulsen, *Fire indgange til gammeltestamentlig teologi*. 2016. 132 sider.
- 67 Nete Helene Enggaard, *Højmesse og dåb. En sammenlignende undersøgelse af gudstjenestedeltagernes oplevelse af traditionel og nyere liturgisk praksis ved højmesse og dåb i Helsingør stift*. 2016. 119 sider.
- 68 Rasmus Markussen, Tine Reeh og Ida Willert (red.), *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*. Oplæg fra et kirkehistorisk seminar 11. november 2015. 2016. 138 sider.
- 69 Christian Hjortkjær, *Utilstrækkeligt enestående. En kierkegaardsk diagnose af diagnosesamfundet*. Ph.d.-afhandling 2016. 252 sider.
- 70 Lars Cyril Nørgaard, *Engaged Withdrawal. Sources of Soul-Formation. Paul Godet Des Marais' Spiritual Direction of Madame De Maintenon*. Ph.d.-afhandling 2017. 236 sider.
- 71 Carsten Selch Jensen, *Med ord og ikke med slag. Teologi og historieskrivning i Henrik af Letlands krønike (ca. 1227)*. Doktordisputats 2017. 476 sider.
- 72 Cathrine Bjørnholt Michaelsen, *Remains of a Self. Solitudes and Responsibilities*. Ph.d.-afhandling 2017. 300 sider.
- 73 Mette Birkedal Bruun, *The Unfamiliar Familiar. Armand-Jean de Rancé (1626-1700) between Withdrawal and Engagement*. Doktordisputats 2017. 826 sider.

74. Leo Catana, *Late Ancient Platonism in Eighteenth-Century German Thought*. Doktordisputats 2017. 230 sider.
75. Christina Solmunde Michelsen, *John the Baptist's Public Ministry in Luke 3:1-20: Is Luke a Writing Reader of Matthew?* Ph.d.-afhandling 2017. 225 sider.
76. Mikkel Gabriel Christoffersen, *Living with Risk and Danger: Studies in Interdisciplinary Systematic Theology*. Ph.d.-afhandling 2017. 278 sider.
77. Rasmus H. C. Dreyer, *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation*. Ph.d.-afhandling 2017. 294 sider.
78. Hannah Elliott, *Anticipating Plots : (Re)Making property, futures and town at the gateway to Kenya's 'new frontier'*. Ph.d.-afhandling. 2018. 256 sider.
79. Karen Marie Leth-Nissen, *Churching Alone: A Study of the Danish Folk Church at Organizational, Individual and Societal Levels*, Ph.d.-afhandling 2018. 325 sider.
80. Martin Ravn, "*UBI VERBUM, IBI TRINITAS*": *En systematisk-teologisk studie i Martin Luthers treenighedstænking*, Ph.d.-afhandling 2018. 191 sider.
81. Kasper Siegismund, *Studies in the Hebrew Verbal System: Hebrew as a System of Relative Tense and the Origins and Development of the Classical Consecutive Forms*, Ph.D.-afhandling 2018. 413 sider.
82. Peter Søes. *Image of God, Knowledge of God. The Theological Anthropologies of Karl Barth and Wolfhart Pannenberg in Light of Tertullian*, Ph.d.-afhandling 2019. 276 s.
83. Ida Balslev Willert, *En ny vej til det gamle Evangelium. Hans Fuglsang-Damgaard og Oxford-gruppebevægelsen i Danmark 1933-1938*. Ph.d.-afhandling 2019. 196 sider.
84. Toke Møldrup Wolff, *The Undercurrents of State-Formation in Rural Somaliland. A Study of Gender and State-Making in the Somali Margins*. Ph.d.-afhandling 2019. 219 sider.

Bøger, der ikke er udsolgt, kan købes hos Academic Books, Søndre Campus.

Adskillige af bindene er desuden tilgængelige som e-bøger og kan hentes gratis på <http://teol.ku.dk/Forskning/publikationer>.

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
KAREN BLIXENS PLADS 16
DK - 2300 KØBENHAVN S

WWW.TEOL.KU.DK

ISSN 0905-4200